

ต่อเนื่อง ซึ่งอาจเป็นปีที่ฝนดี ก็ไม่จำเป็นต้องมีการแบ่งน้ำ ในการปฏิบัติตามข้อกำหนดในการใช้น้ำในกรณีแบ่งหรือไม่แบ่ง จึงต้องเป็นไปตามมติของกลุ่มเป็นสำคัญ ขั้นตอนที่สอง วางแผนแบ่งน้ำตามข้อตกลงจากประการที่หนึ่ง มีการกำหนดวันในการแบ่งน้ำ โดยพิจารณาให้สอดคล้องกับกิจกรรมการผลิต (ทำนา หรือกิจกรรมการปลูกถั่วเหลือง) ขั้นตอนที่สาม เริ่มแบ่งน้ำ โดยตัวแทนทุกครัวเรือนที่เป็นสมาชิกกลุ่มก็จะต้องมาร่วมกำหนดวันในการแบ่งน้ำ โดยประตูน้ำจากหน้าฝายสู่คลองส่งน้ำเข้ามา จะเปิดปิดได้ขึ้นอยู่กับการประชุมระหว่างสมาชิกที่จะกำหนดวันในการเปิดประตูน้ำ ในกรณีฝายบ้าน ซึ่งวิธีการในการแบ่งน้ำจะเริ่มจากหลักการเดียวกันคือ จากครัวเรือนหรือสมาชิกที่อยู่ใกล้ฝายก่อนจากเหนือสุดหรือคนที่อยู่ต้นน้ำไล่เรียงไปตามลำดับจนถึงคนสุดท้ายคือคนที่อยู่ปลายน้ำ ในการแบ่งน้ำวิธีการดังกล่าวชาวบ้านเรียนรู้ว่า มีข้อดีจากวิธีการแบ่งน้ำโดยวิธีนี้คือ เมื่อเริ่มปล่อยน้ำจากฝายจนถึงแปลงนาของครัวเรือนแรก การเดินทางของน้ำก็จะใช้เวลาไม่มาก ขอบแรกก็จะผ่านพ้นไป คนที่อยู่ใกล้น้ำก็จะไม่ต้องเสียเวลารอนาน เพราะน้ำไล่มาเรื่อยๆ จะทำให้น้ำก็จะดูดซึมพื้นคลอง (โดยเฉพาะคลองน้ำที่เป็นดิน) การไหลของน้ำก็จะรวดเร็วขึ้น ซึ่งในอดีตช่วงที่ฝายบ้านเริ่มต้นแบ่งน้ำก็พบกับปัญหา เนื่องจากแต่เดิมการแบ่งน้ำจะเริ่มจากครัวเรือนที่อยู่ปลายน้ำ หรืออยู่ไกลฝายก่อน แล้วไล่เรียงมาถึงครัวเรือนที่อยู่ต้นน้ำ หรือใกล้ฝายที่สุด ผลก็คือทำให้การแบ่งน้ำทำได้ช้ามาก เนื่องจากสภาพคลองส่งน้ำในอดีต โดยเฉพาะฝายบ้านจะมีสภาพเป็นคลองดิน การซึมซับน้ำทำได้ช้ากว่าจะได้แบ่งน้ำกันใช้เวลานานมาก บางครั้งแทนที่จะตกกล้าได้แล้วก็ต้องรอ จากปัญหาดังกล่าวชาวบ้านก็มีการทดลองแบ่งแบบใหม่โดยมีการพูดคุยแลกเปลี่ยนกันตามวิถีชาวบ้าน และร่วมกันหาทางออก สุดท้ายก็ได้กำหนดวิธีการแบ่งน้ำจากคนใกล้ฝายไล่เรียงไปถึงคนไกลฝาย และเทคนิคในการแบ่งน้ำตามวิธีดังกล่าวก็ใช้มาจนถึงสมัยในปัจจุบันจึงเหมาะสมสอดคล้อง ถึงแม้ว่าสภาพคลองส่งน้ำจะปรับเปลี่ยนเป็นคลองปูนซิเมนต์แล้วก็ตาม ส่วนฝายนาเหนือ และฝายห้วยหม้อแตกนั้นได้เรียนรู้วิธีการแบ่งน้ำจากฝายบ้านตามวิธีที่ฝายบ้านใช้ในปัจจุบัน จึงไม่พบปัญหาแต่อย่างใด และวิธีการดังกล่าวก็ใช้มาจนถึงปัจจุบันเช่นกัน

ขั้นตอนที่สี่ หยุดการจ่ายน้ำเมื่อครบ 24 ชั่วโมง จะต้องมีการให้สมาชิกรายต่อไปเปิดน้ำเข้าแปลงเกษตรในระยะเวลาที่สัมพันธ์เงื่อนไขการเข้าเป็นสมาชิก คือ การเปิดทางน้ำยกเว้นกรณีสมาชิกที่เปิดทางน้ำไว้ 2 ทางน้ำ หรือกรณีของหัวหน้าน้ำ ก็จะสามารถเปิดน้ำได้เป็นเวลา 2 วัน 2 คืน หรือ 48 ชั่วโมง ใช้เวลาในการเปิดน้ำเข้าพื้นที่นา หรือแปลงเกษตร เมื่อครบกำหนดตามเวลาแล้ว ต้องหยุดเปิดน้ำ แล้วให้สมาชิกรายต่อไปเปิดน้ำไปยังแปลงเกษตร ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “การต่อขบวนน้ำ” สำหรับชาวบ้านแล้วจะต้องมีความระมัดระวังมากที่สุดเพื่อไม่ให้เกิดความไม่พอใจทั้งสองฝ่าย ทั้งนี้เนื่องจากเป็นช่วงที่หัวเลี้ยวหัวต่อ ช่วงเวลาดังกล่าวหากไปเจอคนที่เอาเปรียบ ก็จะไม่เป็นไปตามกำหนดเวลา และวิธีการจัดการของชาวบ้านที่น่าสนใจ

คือ กับช่วงเวลาดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงการใช้บทบาทของผู้หญิงเข้ามามีส่วนกับกระบวนการดังกล่าว

ผู้หญิงกับ “การต่อขวน้ำ” จึงมีนัยยะความหมายที่ครอบคลุมถึง การหยุดพักการใช้น้ำ และการเปิดโอกาสให้กับสมาชิกคนอื่นๆ ในลักษณะที่ไม่เอาเปรียบกัน ดังนั้นเป็นขั้นตอนสำคัญ ดังนั้นจึงมีความละเอียดอ่อนในการจัดการค่อนข้างมาก เนื่องจากมีโอกาสที่ไปสู่ข้อขัดแย้ง การแย่งชิงน้ำ หรือการเอาเปรียบ อันเกิดจากไม่เป็นธรรมอื่นๆ จากการใช้น้ำร่วมกัน ด้วยสภาวะดังกล่าวชาวบ้านก็เกิดการเรียนรู้อย่างยาวนาน กรณีของกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายบ้าน ในขั้นตอนดังกล่าวกลับแสดงให้เห็นถึงการเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมของการใช้น้ำจากฝาย กล่าวคือ เป็นโอกาสหนึ่งที่สะท้อนบทบาทสำคัญของผู้หญิงที่ไม่ใช่อยู่เบื้องหลัง หรือเฉพาะงานในครัวเท่านั้น แต่ได้กำหนดบทบาทผู้หญิงให้อยู่เบื้องหน้าในอันที่จะช่วยในการช่วยระงับข้อขัดแย้ง และช่วยให้กระบวนการแบ่งน้ำเป็นไปตามข้อกำหนด หลายคนอาจคาดไม่ถึงสำหรับบทบาทผู้หญิงที่ในอีกภาพหนึ่งของการใช้น้ำจากฝาย ผู้หญิงมีส่วนสำคัญที่ช่วยระงับข้อขัดแย้ง รวมทั้งยังช่วยให้การแบ่งปันวิธี “ขวนน้ำ” มีความหนักแน่น เทียงตรงได้ โดยที่ในกระบวนการแบ่งขวนน้ำยังพบว่า บทบาทผู้หญิงกับการกับขวนน้ำมีความเหมาะสมของแนวทางการ “ต่อขวน้ำ” ระหว่างสมาชิก กล่าวคือ ในปัจจุบันมีหลายครัวเรือนที่เป็นสมาชิกฝายต่างๆ ที่ผู้หญิงจะมีบทบาทสำคัญในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการใช้น้ำจากฝาย โดยเฉพาะช่วงที่มีการ “ต่อขวน้ำ” เพื่อ “เปิดน้ำเข้านา” จากการพูดคุยกับหัวหน้าครัวเรือนที่เป็นผู้ใช้น้ำถึงเรื่องการเปิดน้ำเข้านา ผู้ชายหลายท่านได้กล่าวถึงบทบาทผู้หญิงที่สำคัญ โดยที่นายแก้ว โถปิ่น ซึ่งเป็นสมาชิกกลุ่มฝายบ้านกล่าวว่า “มีผู้หญิงมากกว่าครึ่งของครัวเรือนที่เป็นสมาชิกฝายบ้านที่ไปต่อขวน้ำเพื่อเปิดน้ำเข้านา เนื่องจากผู้ชายมองว่า กิจกรรมดังกล่าวมีช่องว่างที่อาจทำให้เกิดข้อขัดแย้งกันได้ง่ายมาก หากไม่ผ่อนปรนซึ่งกันและกัน แต่ก็มีคามจำเป็นจะต้องมีความเด็ดขาดในการต่อขวน้ำ เพราะถ้าหากไปเจอคนที่เอาเปรียบกฎเกณฑ์ดังกล่าวอาจจะทำให้เกิดความไม่เท่าเทียมกัน เมื่อผู้หญิงกล่าวพูดว่า ก็จะทำให้การต่อขวน้ำสร้างความเป็นธรรมในการใช้น้ำร่วมกันได้”

กรณีที่ผู้ชายไปต่อขวน้ำ บางกรณีก็จะมีการขอเปิดน้ำต่อไปเรื่อยๆ ขยายเวลาไปเรื่อยๆ ก็มีทั้งข้อดี ข้อเสีย เช่น ข้อดีคือ กรณีที่ถึงกำหนดเวลา 06.00 น.จะต้องไปเปิดน้ำเข้านา แต่เพื่อนสมาชิกบอกว่า “น้ำยังไม่พอเหลืออีกไม่มาก” ก็จะมีการแบ่งปันกันโดยวิธีคือมีการปิดกั้นช่องทางน้ำของเพื่อนสมาชิกให้พอที่น้ำจะเข้านาได้นิดหน่อยแต่ยังไม่ถึงกับปิดสนิท ขณะเดียวกันเจ้าของขวน้ำในช่วงเวลานั้นก็จะเปิดเอาน้ำปกติ ภายใต้บทบาททั้งของผู้หญิง และชายจากกิจกรรมข้างต้นช่วยกำหนดทางเลือกที่สำคัญให้กับชาวบ้านในการแบ่งน้ำ และแสดงถึงการแบ่งน้ำที่มีความเอื้ออาทรซึ่งกันและกันทำให้เกิดการพึ่งพากัน ช่วยเหลือกัน ซึ่งเป็นพื้นฐาน

สำคัญที่ทำให้คนในหมู่บ้านแห่งนี้อยู่ร่วมกันได้ หรือแบ่งปันน้ำกันได้โดยไม่มีข้อขัดแย้งใดๆ หรือจะมีก็น้อยมาก สามารถตกลงกันได้ และในบางสถานการณ์ หรือบางกรณีของการใช้น้ำตามตัวอย่างเบื้องต้น ผู้หญิงก็ทำให้เกิดการใช้กฎเกณฑ์ที่เที่ยงตรง และเกิดการไม่เอาเปรียบซึ่งกันและกันได้ตามวิถีของชาวบ้าน คุณค่าและความสำคัญของผู้หญิงกับการนำน้ำมาใช้ในยุคปัจจุบัน โดยเฉพาะในช่วงที่แบ่งขบวนน้ำก็ทำให้ความเท่าเทียมไม่เอาเปรียบ เป็นการสร้างกลไกในการแก้ไขปัญหาที่ช่วยระงับข้อขัดแย้งที่รุนแรงที่อาจเกิดขึ้นได้อีกทางหนึ่งที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งคือ เป็นการยอมรับจากผู้ชายโดยตรง ซึ่งเป็นการปรับใช้จากการดำรงชีวิตปกติ โดยที่หากในบางกรณีกับคนบางคนอาจจำเป็นต้องใช้ผู้หญิง หรือบางกรณีอาจต้องใช้ผู้ชายเพื่อต่อขบวนน้ำ ซึ่งชาวบ้านจะรู้และเข้าใจพื้นฐานนิสัยของเพื่อนบ้านแต่ละคนอยู่แล้ว

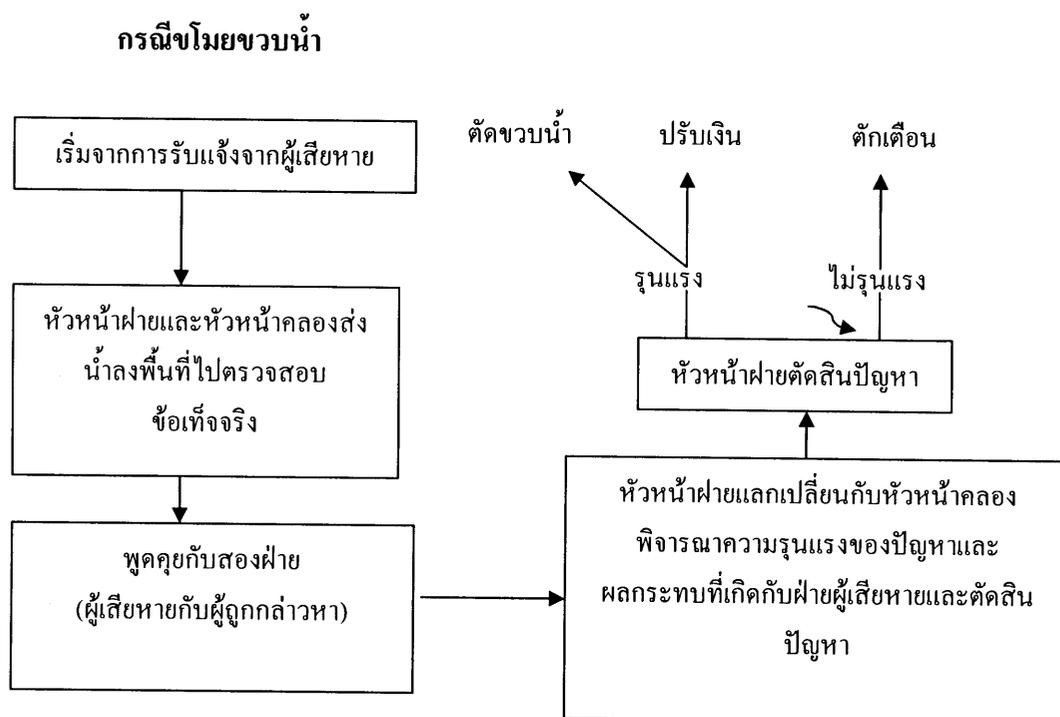
อย่างไรก็ตามข้อค้นพบดังกล่าว จะเห็นว่าภายใต้การจัดการน้ำรูปแบบฝาย จึงเป็นส่วนหนึ่งของการให้โอกาสผู้หญิงได้ใช้ความสามารถ หรือลักษณะเฉพาะตัว เพื่อสร้างโอกาสแสดงออกให้เห็นว่าเมื่อมีกิจกรรมที่ต้องอยู่แนวหน้าก็สามารถจัดการได้เช่นเดียวกัน แม้ว่าจะถูกกำหนดโดยธรรมชาติว่าเป็นเพศอ่อนแอ งานผู้หญิงที่เกี่ยวข้องกับการจัดการน้ำในรูปแบบฝายซึ่งอยู่แถวหน้า เป็นตัวตายตัวแทนของครัวเรือนได้ทุกเมื่อ อาจกล่าวได้ว่าเป็นอีกข้อค้นพบเพิ่มเติมในอีกด้านหนึ่งของบทบาทผู้หญิง ผ่านกิจกรรมการใช้น้ำจากฝาย ซึ่งถือว่าบทบาทของผู้หญิงยังมีบางส่วนของกิจกรรม ที่สะท้อนให้เห็นว่าอยู่แถวหน้าในการจัดการน้ำ โดยเฉพาะกิจกรรมการต่อขบวนน้ำ และบางส่วนของภาพในอดีตก็เป็นทั้งหัวเรี่ยวหัวแรงที่สำคัญในการสร้างฝายในการขุดดิน หาดดิน ปั่นดินลูกรัง รวมทั้งก่อนหน้านี้นี้ได้กล่าวถึงในส่วนของระเบียบกฎเกณฑ์ในการเข้าร่วมประชุมของสมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำ ที่มีบทบาทในการเข้าร่วมประชุมวางแผนในการจัดการน้ำด้านอื่นๆ ซึ่งพบที่ฝายผาขาวหลาม ได้พบปรากฏการณ์ใหม่ที่ผู้หญิง เป็นหัวเรี่ยวหัวแรงที่สำคัญในการเข้าร่วมประชุมร่วมกับหัวหน้าครัวเรือนด้วย ไม่ใช่การประชุมในลักษณะมาแทนกัน แต่มาทั้งหญิงและชาย โดยที่เกิดจากความเข้าใจถึงความสำคัญในการให้ข้อมูลที่บางเรื่องผู้ชายอาจจะไม่ละเอียดอ่อนในการให้ข้อมูล และฝ่ายหญิงเข้าใจว่าเขาก็เป็นผู้หนึ่งที่ใช้น้ำจากฝายทำนาเหมือนกัน หรือบางส่วนของครัวเรือน ไม่ว่าจะงานประชุมอะไร ถ้าเกี่ยวกับการวางแผนจัดการใช้น้ำฝ่ายหญิงจะมีข้อมูล และเป็นผู้มาประชุม จึงเป็นที่มาของการที่ได้เข้าร่วมให้ข้อมูลวันนี้ บรรยากาศในการพูดคุยวันนั้นได้หยิบยกประเด็นเรื่อง การให้โอกาสผู้หญิงโดยเฉพาะในเรื่องการคิดวางแผน จัดการ ผู้ใช้น้ำชายหลายท่านช่วยยืนยัน โดยเฉพาะนายอัมพร เกื่อนขุนจำ ซึ่งเป็นผู้รู้จากฝายดังกล่าวว่า “ผู้หญิงเดี๋ยวนี้ทำงานได้เหมือนผู้ชาย ไถนาก็ได้ การทำงานก็ไม่ซีเกียดเหมือนผู้ชาย เวลาประชุมก็จะเห็นแต่ผู้หญิง” ในขณะที่งานศึกษาวิจัยของ ปทุมมา พลภักดี (2536) พัชรินทร์ ลาภานันท์ (2537) ทองทิพย์ สุนทรชัย (2538) และวิเชียร เกิดสุข (2539) ซึ่ง

ผลโดยรวมพบว่า บทบาทในการจัดการทรัพยากรน้ำของผู้หญิงสัมพันธ์กับหน้าที่ของผู้หญิงทั้งในด้านการดำรงชีวิตในครอบครัว โดยเฉพาะบทบาทในฐานะผู้ใช้น้ำซึ่งในอดีตผู้หญิงอาจจะเกี่ยวข้องเฉพาะน้ำใช้ น้ำกินในครัวเรือน แต่ปัจจุบันครอบคลุมทั้งน้ำใช้ในระดับชุมชนด้วยและผู้หญิงจะมีบทบาทในฐานะอยู่เบื้องหลัง ซึ่งถูกกำหนดด้วยมิติทางสังคม และวัฒนธรรม สภาพทรัพยากรธรรมชาติ เป็นสำคัญ

สรุปได้ว่า“ขวนน้ำ” เป็นภูมิปัญญาชาวบ้านในการแบ่งปันน้ำ นอกจากจะเป็นข้อกำหนดหรือแนวทางในการแบ่งน้ำตามวิธีของชาวบ้านแล้ว ยังมีคุณค่าความหมายที่สำคัญที่บ่งบอกถึงการพลิกวิกฤตให้เป็นโอกาส ที่ช่วยเชื่อมโยงความสามัคคีในการใช้ทรัพยากรน้ำร่วมกัน นับว่าเป็นการระงับข้อขัดแย้งได้เป็นอย่างดี ฐานคิดดังกล่าวชาวบ้านมองว่าจะทำให้น้ำได้ทั่วถึงกัน ถ้าหากน้ำมีพอเพียง ไม่แห้งแล้ง “ขวนน้ำ” ก็ไม่จำเป็นต้องนำมาใช้ นั่นหมายถึง การใช้น้ำในลักษณะตามความต้องการ ชาวบ้านบอกว่า “น้ำมันก็ไหลตามธรรมชาติใครอยากได้ก็เปิดเอา” ซึ่งลักษณะและวิธีการจัดการในการจัดการน้ำนอกจากจะพบที่ฝายบ้านแล้ว ยังพบกับกลุ่มผู้ใช้น้ำห้วยหม้อแตก และกลุ่มผู้ใช้น้ำฝายนาเหนือ ซึ่งการเกิดขวนน้ำของทั้งสองฝายหลังเกิดมาพร้อมกับช่วงเวลาที่เริ่มใช้น้ำจากฝาย และใช้หลักการและวิธีการเดียวกันเนื่องจากทั้ง 2 ฝายก็ได้เรียนรู้จากฝายบ้าน ซึ่งการเรียนรู้เริ่มตั้งแต่ส่วนหนึ่งชาวบ้านผู้ใช้น้ำก็เป็นสมาชิกกลุ่มฝายบ้านด้วยส่วนหนึ่ง จึงเป็นการง่ายที่จะนำเอาวิธีการนั้นมาแก้ปัญหาในการแบ่งปันน้ำในยามขาดแคลนให้เกิดความเท่าเทียมได้ ส่วนฝายอื่นๆ ก็รู้จักขวนน้ำ และเขาเรียกว่า “ขวนน้ำพอใหญ่จ่อง พอใหญ่มัด” และกรณีฝายผาขาวหลาม ชาวบ้านทั้งรู้และเข้าใจเพราะได้พูดคุยกันตามวิถีชาวบ้านปกติ แต่ไม่นำมาใช้ และยังมีขวนน้ำยังไม่จำเป็นต้องนำมาใช้ เนื่องจากเหตุผลว่า ในกลุ่มมีแต่พี่แต่น้องกัน กิจกรรมในการทำการเกษตรก็ทำอย่างเดียว แต่อนาคตจะขยายพื้นที่ทำนา ก็จะนำขวนน้ำมาใช้คือกัน” อาจกล่าวได้ว่าเป็นแนวทางการจัดการที่แสดงให้เห็นถึง “สิทธิชุมชน” ในการที่จะเลือกใช้ ภายใต้การเรียนรู้ที่เชื่อมโยงกันระหว่างเครือข่ายระหว่างกลุ่ม หรือเครือข่ายภายในชุมชนด้วยกัน และในการใช้แสดงให้เห็นความยืดหยุ่นที่ชาวบ้านสามารถปรับตัวให้เข้ากับสภาพความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรน้ำซึ่งสัมพันธ์ทั้งกับฤดูกาลและปริมาณของน้ำ เพื่ออยู่กันได้อย่างสมดุล

(4) บทลงโทษ มาตรการในการจัดการควบคุมดูแลการใช้น้ำร่วมกันในปัจจุบัน ในการแบ่งปันน้ำตามวิธี “แบ่งขวนน้ำ” มีการเพิ่มมาตรการให้การควบคุมมากขึ้น กล่าวคือ ได้มีการกำหนด บทลงโทษ กรณีลักขโมยน้ำ เป็นกฎเกณฑ์เรื่องแรกที่ชาวบ้านคิดเรื่องการกำหนดบทลงโทษ เนื่องจากการแบ่งปันน้ำตามวิธีของชาวบ้าน “ขวนน้ำ” เป็นหัวใจสำคัญของการจัดการน้ำรูปแบบฝาย และในอีกมุมมองหนึ่ง กิจกรรมการแบ่งปันน้ำ ก็มีทิศทางที่จะ

ก่อให้เกิดความขัดแย้งซึ่งก่อนหน้านี้อาจกล่าวได้ว่า บทลงโทษทางสังคม เป็นสิ่งที่รุนแรงมากกว่า ตัวอย่างของบทลงโทษทางสังคมที่ชาวบ้านเข้าใจคือ เช่น การไม่ช่วยงานส่วนรวมไม่ว่าเรื่องใด เมื่อทำบ่อยครั้งจนเป็นนิสัย คนเหล่านี้เมื่อมีงานที่บ้านตนเองผู้คนที่ไม่ยอมไปช่วย หรือบางครั้ง เมื่อมีโครงการสนับสนุนด้านต่างๆ จากภายนอก ก็จะไม่ได้รับการพิจารณา เนื่องจากเป็นคนเห็นแก่ตัว ประเด็นดังกล่าวต้องพิจารณาให้ลึกซึ้งถึงปัญหาที่เขาไม่ได้มาร่วม เพราะเป็นเรื่องละเอียดอ่อน แต่สำหรับชาวบ้านซึ่งเป็นคนบ้านเดียวกันแล้วย่อมรู้ต้นลึกของเรื่องราว ความเชื่อดังกล่าวจึงทำให้ในช่วงที่ผ่านมาไม่มีการกำหนดบทลงโทษ เหตุผลหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านพยายามหาวิธีการที่จะช่วยควบคุมการใช้น้ำร่วมกัน และนี่คือกลไกของกลุ่มที่ควบคุมดูแลการใช้น้ำร่วมกันให้เป็นไปตามกฎกติกามากขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากผู้คนในยุคสมัยปัจจุบันมีการเอาเปรียบกันมากขึ้น กฎเกณฑ์ดังกล่าวก็มีการพัฒนาอย่างไม่หยุดนิ่งเช่นกัน ในด้านกลไกของกลุ่มจะมีการพัฒนาข้อกำหนดซึ่งมีลักษณะเป็นบทลงโทษ ซึ่งมีขึ้นมาไม่นานนัก ทั้งนี้เพื่อป้องกันการเอาเปรียบกัน ซึ่งตั้งแต่กำหนดมาก็ได้นำมาเป็นแนวทางในการปฏิบัติ แต่ในกระบวนการทุกขั้นตอนไม่ว่าจะเป็นการสอบสวนข้อเท็จจริงแล้ว ยังไม่พบว่ามีบทลงโทษเพื่อปรับเป็นเงินแต่อย่างใด ดังตัวอย่างกรณีของฝ่ายบ้าน ซึ่งเป็นกลุ่มเดียวที่พบว่ามีบทลงโทษปรับเป็นเงินกรณีที่มีการขโมยน้ำ หรือบางครั้งชาวบ้านเรียกว่า “การลักเปิดขวนน้ำของผู้อื่น” ส่วนผู้ใช้น้ำจากฝ่ายห้วยหม้อแตก ฝ่ายนาเหนือ แม้ว่าจะเรียนรู้เรื่องขวนน้ำจากฝ่ายบ้าน แต่ก็ไม่ได้มีการกำหนดบทลงโทษแต่อย่างใด เนื่องจากมีความเชื่อว่าบทลงโทษทางสังคมรุนแรงกว่า โดยอยู่ในช่วงเวลาของการแบ่งขวนน้ำเพื่อทำนา และปลูกถั่วเหลือง ที่ผ่านมามีการสอบสวนข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการขโมยขวนน้ำ ในระยะแรกไม่มีบทลงโทษแค่ตักเตือน แต่เพื่อเป็นการป้องกันไม่ให้เกิดมีขึ้นอีก จึงได้มีการร่วมกันกับสมาชิกกลุ่มกำหนดบทลงโทษ กฎเกณฑ์ดังกล่าวได้กำหนดบทลงโทษ ถ้าหากมีการสอบสวนตามขั้นตอนแล้วมีความตั้งใจขโมย และทำให้เกิดความเสียหายกับเจ้าของขวนน้ำในช่วงนั้นไม่ว่ากรณีใด จะมีการปรับกัน ครั้งละ 300- 500 บาท โดยมีขั้นตอนในการพิจารณาลงโทษกรณีขโมยน้ำ หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ขโมยขวนน้ำ” ดังแสดงในภาพที่ 22

ภาพที่ 22 แสดงขั้นตอนในการพิจารณาลงโทษกรณีขโมยน้ำของสมาชิกกลุ่มฝายบ้าน

จากภาพที่ 21 แสดงขั้นตอนในการพิจารณาลงโทษกรณีขโมยน้ำของสมาชิกกลุ่มฝายบ้าน เริ่มจากการรับแจ้งจากผู้เสียหาย หัวหน้ากลุ่ม และหัวหน้าคลองส่งน้ำสาขานั้นๆ ลงพื้นที่ไปตรวจสอบข้อเท็จจริง โดยดูสภาพพื้นที่การเปิดน้ำ มีการพูดคุยกับสองฝ่าย หัวหน้าฝ่ายพิจารณาความรุนแรงของปัญหาและผลกระทบที่เกิดกับฝ่ายผู้เสียหาย ตัดสินเพื่อจะลงโทษในลักษณะตัดเดือน หรือการจากหัวหน้าฝ่ายเล่าให้ฟังโดยสรุปว่า การจะปรับหรือไม่ปรับเงินนั้น ขึ้นอยู่กับว่าเรื่องนั้นมีความรุนแรงเพียงใด โดยจะมีกระบวนการในการพิจารณาก่อนมีการลงโทษดังนี้ หากพิจารณาแล้วร่วมกันพูดคุยกับหัวหน้าคลอง หรือสมาชิกที่ได้รับมอบหมายแล้ว หัวหน้าฝ่ายตัดสินตามความรุนแรงมาก ซึ่งระดับของความรุนแรงนั้นชาวบ้านจะดูที่ความตั้งใจ ฝ่าฝืนกฎเกณฑ์ต่างๆ อย่างเป็นหลัก ซึ่งพิจารณาจากข้อตกลงนั้นได้รับความเห็นชอบในกลุ่มแล้ว โดยที่เคยพูดคุยและสมาชิกทุกคนได้รับรู้กฎเกณฑ์แล้ว และหากพิจารณาแล้วเห็นว่าทุกกระบวนการคนคนนั้นก็เข้าร่วมพูดคุย ตกลงร่วมกันทุกครั้งก็จะยิ่งถือว่า จงใจฝ่าฝืน และยังให้โอกาสชี้แจงเหตุผลกับหัวหน้าฝ่ายและสมาชิก หัวหน้าฝ่ายมอบหมายหรือทำการตรวจสอบข้อเท็จจริงอีกครั้ง หากพบว่าเป็นเท็จ ขั้นตอนต่อไปต้องทำการปรับเงิน หรือตัดขวน้ำ เป็นต้น ซึ่งวิธีการตรวจสอบความถูกต้อง สำหรับชาวบ้านไม่ยากเลย เพราะอาศัยว่าอยู่ในชุมชนเดียวกัน อยู่แล้ว โทกกันไม่ได้แน่ ปราบปรามการดังกล่าวจึงยังไม่เคยถึงขั้นปรับเป็นเงิน เจอในกลุ่มนี้ คือ

ไม่เคยมีการตัดขบวนน้ำกับสมาชิกรายใด และในสถานการณ์จริงในกลุ่มผู้ใช้น้ำ ซึ่งนายสำเลา โดป็น หัวหน้าคลองส่งน้ำจากฝายบ้าน กล่าวว่ “การลักน้ำบ่ค่อยมี หากจะมีก็จะมีลักกันยามคืน และลักน้ำในช่วงแล้งเพราะน้ำมีน้อย จะมาหล่อยเปิดเอาใส่ถั่ว โดยที่ในช่วงนั้นกำลังอยู่ในช่วง ขบวนน้ำของหมู่กัน หมู่มื่ออยู่ก็ลักไปใส่ของเจ้าของ เมื่อไปถามนำส่เพื่งก็ทำท่วบ่สู้จ๊กว่บ้าน ขวบกัน ขันข้อยสู้จ๊ก ข้อยก็ให้ปรับอยู่”

จากคำกล่าวของพ่อสำเลา แสดงให้เห็นว่าการจะตัดสินใจว่าขโมยน้ำหรือไม่ นั้น มีกระบวนการตัดสินใจปัญหา หัวหน้าฝายจะนำปัญหามาพูดคุยกับตัวแทนสมาชิกเพื่อทราบ ข้อมูล แล้วเรียกผู้กรณีมาชี้แจงเหตุผล จากนั้นหัวหน้าฝายก็ทำหน้าที่ตัดสินใจว่าจะปรับ หรือแค่ โกล่เกลี่ยกัน ในการจัดการของชาวบ้านจากกรณีดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงความยืดหยุ่นของ กฎเกณฑ์ที่ชาวบ้านสร้างหรือกำหนดขึ้นมาเองและจัดการควบคุมมันได้ และกรณีที่ชาวบ้าน กล่าวถึงในการตัดสินใจ ก็มีกรโกล่เกลี่ยกันได้ไม่เกิดข้อขัดแย้งแต่อย่างใด หัวหน้าฝายได้ตักเตือน ไม่มีการปรับ และมีเงื่อนไขกับสมาชิกคนนั้นว่า ถ้ามาขโมยซ้ำอีกรอบหนึ่งจะปรับ จากแนวทาง และวิธีการลงโทษดังกล่าว แสดงให้เห็นว่านัยยะความหมายกฎเกณฑ์ของชาวบ้านไม่ได้มุ่งเพื่อ การลงโทษ แต่มุ่งที่จะทำให้เกิดความเท่าเทียม เป็นธรรม และความร่วมไม้ร่วมมือจากสมาชิก เท่านั้น แต่เป็นการลดภาวะความขัดแย้งที่รุนแรงได้ เพราะที่ผ่านมาไม่เคยมีความขัดแย้งที่รุนแรง ส่วนฝายอื่นๆ ที่มีการแบ่งขบวนน้ำ แต่ก็ไม่มีการกำหนดบทลงโทษแต่อย่างใด เนื่องจากเห็นว่าไม่เคยมีปัญหาอะไรเพราะเป็นกลุ่มผู้ใช้น้ำกลุ่มเล็ก และรู้จักคุ้นเคยกันอยู่แล้ว

อีกทั้งยังมีการลงโทษที่ชาวบ้านคิดว่ารุนแรงกว่าการปรับเป็นเงินคือ “การ ลงโทษทางสังคม” ซึ่งเกี่ยวข้องกับการเข้าร่วมกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการจัดการน้ำในระบบฝาย น้ำล้นทุกอย่าง หากสมาชิกรายใดที่ไม่เข้าร่วมมากจนเป็นปัญหา เขาคคนนั้นจะได้รับผลกระทบไป ถึงส่วนอื่นๆ ที่รัฐหยิบยื่นให้อาจถูกตัดสิทธิ์ และการที่เพื่อนบ้านจะตัดขาดไม่ร่วม หรือไป ช่วยงานบุญที่เกี่ยวข้องกับบ้านนั้นโดยตรง ซึ่งที่ผ่านมาไม่มีใครถูกลงโทษในประเด็นดังกล่าว เช่นกัน บทลงโทษดังกล่าวมีการพูดถึงในกลุ่มฝายนาเหนือ ซึ่งสมาชิกฝายนาเหนือได้กล่าวถึง คือ “ บทลงโทษทางสังคม” จากการที่ฝายนี้ไม่มีการลงโทษแบบเสียค่าปรับ เนื่องจากมองว่าการ ลงโทษทางสังคม ซึ่งให้เป็นไปตามธรรมชาติในการใช้ชีวิตปกติรุนแรงกว่า นายอุดร เกื่อนขุนจำ ยกตัวอย่างโดยกล่าวว่า “ ถ้าสมาชิกฝายไม่มาร่วมขุดลอกคลองบ่อยๆ ไม่มีเหตุผล ก็จะมามองหน้า เพื่อนๆ ในกลุ่มไม่ได้เอง เมื่อมีงานบุญอยู่บ้านเขาก็ไม่มีใครไปร่วม ยิ่งเจ็บช้ำมากกว่า และบางครั้ง ถ้าหลวง(รัฐ)เอาของมาแจก หรือมีทุนอะไรมาให้ ในฐานะที่สมาชิกบางคนในกลุ่มก็เป็นผู้นำ หมู่บ้าน ก็จะมีการไปบอกกล่าวไม่ให้ผู้ใหญ่ช่วยเหลือ ตามกรณีดังกล่าวถึงจนถึงไม่มีสิทธิ์ได้ บ้าน นี้เขาทำกันแบบนี้” ซึ่งเป็นแนวทางการจัดการที่สัมพันธ์กันระหว่างในกลุ่มและระดับชุมชน เป็น

เครือข่ายการจัดการที่มีระบบความสัมพันธ์ที่สร้างเสริมให้เกิดการลงโทษทางสังคมที่ชาวบ้านถือว่ารุนแรงกว่าการปรับเป็นเงิน เป็นการกำหนดแนวทางในการควบคุมพฤติกรรมการปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ที่ได้วางไว้ร่วมกัน แต่ก็ยังไม่เคยเกิดกับกลุ่มนี้ แต่จะเห็นตัวอย่างในภาพกิจกรรมรวมๆ ของชุมชนมากกว่า

จะเห็นได้ว่าในส่วนที่เกี่ยวข้องกับบทลงโทษที่ชาวบ้านกำหนดนั้นมี 2 ลักษณะคือ บทลงโทษในลักษณะปรับเงิน และบทลงโทษทางสังคม ซึ่งชาวบ้านถือว่ารุนแรงมาก ซึ่งจะพบว่าฝ่ายที่ไม่กำหนดบทลงโทษ ยังมีความเชื่อว่าการลงโทษทางสังคมจะรุนแรง และจดจำได้นานมากกว่า และถึงแม้ว่าฝ่ายบ้านจะกำหนดบทลงโทษเป็นเพียงวิธีการที่จะให้เกิดการควบคุมการปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ที่มีความหนักแน่นขึ้นเท่านั้น แต่ก็ยังไม่พบว่ามีการลงโทษดังกล่าว ทั้งนี้ส่วนหนึ่งมาจากกระบวนการทางสังคมในการนำกฎเกณฑ์มาใช้ในการการตัดสินใจจากเหตุผล ให้โอกาสชี้แจง และมีการพิจารณาถึงความตั้งใจ หากพบว่าไม่รุนแรง กฎเกณฑ์และบทลงโทษในเรื่องนั้นๆ ก็จะมีการจัดปรับตามเนื้อหาหรือเหตุผลที่เกิดขึ้นจริง ซึ่งแสดงให้เห็นว่ามีกฎเกณฑ์ในการใช้น้ำร่วมกันของชาวบ้านมีความยืดหยุ่นในการถือปฏิบัติ ทำให้ไม่เกิดความขัดแย้งอย่างรุนแรง หรือเป็นการลดทอนสิทธิกันมากเกินไป ลักษณะเฉพาะของกฎเกณฑ์ของชาวบ้านที่มีความยืดหยุ่น และปรับปรุงตามเงื่อนไขเหตุผลความรุนแรงจึงสอดคล้องกับสถานะของกฎเกณฑ์ที่ไม่มีเป็นลายลักษณ์อักษรที่พบในกลุ่มผู้ใช้น้ำหลายกลุ่มของบ้านวังสวาบยังคงดำรงอยู่ พร้อมกับการยืนยันอำนาจ และสิทธิในการจัดการโดยชาวบ้านได้เป็นอย่างดี

ในด้านปัญหาจากการแบ่งปันน้ำ พบว่ายังมีน้อยมาก เนื่องจากทุกฝ่ายจะมีกระบวนการที่สำคัญก่อนจะมีการแบ่งน้ำ นั่นก็คือจะมีการพูดคุยหรือประชุมตัวแทนครัวเรือนของสมาชิกฝ่ายจนเป็นที่เข้าใจ เช่น กรณีตัวอย่างของฝ่ายบ้านจากเหตุการณ์การขโมยน้ำ”ลักเปิดน้ำ” แต่ไม่สามารถจับได้คาหนังเขาเขา หรือจับได้ช่วงที่ในช่วงเวลาของครัวเรือนสมาชิกรายอื่น ที่เคยมีเหตุการณ์นี้ เมื่อมีสมาชิกรายอื่นมาแจ้งหัวหน้าฝ่ายว่ามีคนลักเปิดน้ำ การจัดการแก้ไขปัญหาก็คือสมาชิกรายอื่นแจ้งหัวหน้าฝ่ายรับทราบก็เรียกมาพูดคุยกัน เพื่อตัดสินใจปัญหา สถานการณ์ดังกล่าวแม้จะไม่เกิดปัญหารุนแรง แต่ผู้ใช้น้ำจากฝ่ายบ้านก็ใช้โอกาสนี้ เริ่มเห็นความสำคัญ และค่อยๆ พัฒนาเป็นกฎเกณฑ์ไปโดยปริยาย เพื่อที่จะใช้เป็นที่เครื่องมือในการควบคุมการแบ่งขวนน้ำ ดังตัวอย่างหนึ่งเกี่ยวข้องกับการจัดการปัญหาที่เกิดขึ้นจากการใช้น้ำร่วมกัน ซึ่งนายถวิล ตั้งภูเขียว สมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝ่ายบ้านเล่าให้ฟังว่า “บางรายจะลักน้ำ ก็ทำอย่างไรไป พร้อมกับคิดในใจว่าเอ! น้ำบ่มีเข้านา แล้วยังบ่ทันถึงขวนเจ้าของ เอาดินซุกทางน้ำเข้านาจ๊กหน่อย พร้อมกับอาภักปิริยา มองซ้าย มองขวา แล้วพรั่คิดในใจต่อว่า ไหลไปข้างล่างเน (นาเพื่อนบ้าน) นาเจ้าของเน บ่หน้าชิเป็นหยั่ง”

เมื่อกล่าวจบเพื่อนๆ ที่ร่วมวงสนทนา หัวเราะ ฮา! กันทั้งกลุ่ม เสมือนประหนึ่งว่าทุกคนก็เคยทำ และเป็นเรื่องที่ไม่พยายามจะเอาผิดกัน เรียกว่ารู้ทันกัน ดังนั้นบางครั้งในบางสถานการณ์ก็ต้องใช้เล่ห์เหลี่ยมชั้นเชิงดังกล่าว อื่นๆ หนึ่งก็แสดงให้เห็นถึงบึงทางความคิดที่ชาวบ้านมีต่อกัน และได้ถ่ายทอดให้ฟัง เสมือนเป็นเรื่องตลก แต่ที่ทำให้เกิดปฏิบัติการการลักน้ำหรือขโมยน้ำก็เกิดขึ้น นี่คือภาพของการลักขโมยน้ำที่สมาชิกทำผิดก็จริงแต่ก็ไม่สามารถจับได้คาหนังคาเขา และชาวบ้านบอกว่าไม่สามารถเอาผิดกันได้ แต่ชาวบ้านก็เปิดเผยโดยการเล่าให้ฟังอย่างชัดเจน การรู้ทันซึ่งกันและกันในบางเรื่อง ภายใต้สำนึกที่ไม่ต้องการให้เกิดการทะเลาะเบาะแว้งกัน เรื่องเพียงเท่านี้จึงไม่เป็นประเด็นที่กลายเป็นข้อขัดแย้งได้ รวมทั้งในบางครั้งก็ไม่ได้สร้างให้เกิดปัญหาขัดแย้งที่รุนแรงอะไร และจากกรณีดังกล่าวข้างต้นนั้น ในการแก้ไขปัญหาของชาวบ้านเป้าหมายสุดท้ายที่ชาวบ้านคิดก็คือ เมื่อมีการตัดสินใจปัญหา ก็ยอมยอมกัน ไม่เอาเรื่องกัน ไม่ปรับกันนั่นเอง เรียกว่าอาจจะผิดแต่ไม่รุนแรง เพราะยังไม่ถึงกับขโมยหรือลักน้ำไปทั้งหมด ปราบปรามการดังกล่าวผู้วิจัยคิดว่าเป็นการเปิดใจ เปิดใจ ที่แสดงให้เห็นถึงความบริสุทธิ์ใจที่ชาวบ้านได้กระทำลงไปเพื่อความอยู่รอดในช่วงเวลาหนึ่งแต่ไม่ได้ส่งผลกระทบต่อสังคมโดยรวมที่ยิ่งใหญ่มาก อีกทั้งกระบวนการในกลุ่มที่มีหัวหน้าฝ่ายคอยเป็นหลักในการจัดการ ไม่ปล่อยให้ปัญหาเรื้อรังทำให้เหตุการณ์ดังกล่าวอาจเป็นประเด็นในการเรียนรู้ และเป็นบ่อเกิดของการสร้างสรรค์ กำหนดกฎเกณฑ์บางอย่างมาจัดการ เพื่อไม่ให้เกิดปัญหาต่อไป สิ่งเหล่านี้เป็นการเรียนรู้ปัญหาที่นำไปสู่การพัฒนาคุณภาพชีวิตที่น่าพอใจทีเดียวที่ชาวบ้านมีอยู่ในวิถีชีวิตของเขา การใช้ชีวิตในปัจจุบันหากทำด้วยความจริงใจ น่าจะทำให้การจัดการปัญหาเรื่องน้ำ เป็นสาระของการเรียนรู้เพื่อการอยู่ร่วมกันให้ได้มากกว่าที่จะสร้างให้คนตัดขาดกันโดยสิ้นเชิง

กล่าวโดยสรุป “ขวนน้ำ” จึงเป็นวิธีการและแนวทางในแบ่งปันน้ำของชาวบ้านที่สร้างให้เกิดประโยชน์กับชาวบ้านในระยะยาวหลายประการคือ ประการแรก เกิดความภาคภูมิใจในพลังและศักยภาพของตนเองมากขึ้นที่กำหนดวิธีการแบ่งน้ำด้วยตนเอง และนำไปสู่การจัดการที่เหมาะสมสอดคล้องกับวิถีการดำรงชีวิต สร้างให้เกิดระบบการจัดการที่ยั่งยืน รวมทั้งเป็นการช่วยสืบทอดภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำได้อีกด้วย รวมทั้งช่วยต่อยอดถึงวิธีการจัดการน้ำของชาวบ้านว่ามีอยู่จริง และเป็นประโยชน์ต่อครัวเรือน และชุมชน ประการที่สอง มีการแบ่งปันน้ำหรือการกระจายน้ำที่เท่าเทียมและเป็นธรรม ประการที่สาม ช่วยลดภาวะความขัดแย้ง และการแย่งชิงน้ำ ที่อาจจะเกิดขึ้นจากการใช้น้ำร่วมกัน ประการที่สี่ เป็นการส่งเสริมการปลูกพืชบำรุงดิน นั่นคือพืชตระกูลถั่วซึ่งชาวบ้านปลูกถั่วเหลืองหลังจากทำนาเสร็จแล้ว ประการที่ห้า ช่วยรักษาวิถีการผลิตแบบดั้งเดิม (การทำนา) ให้ดำรงอยู่ต่อไป เมื่อเป็นเช่นนี้ “ขวนน้ำ” จึงเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านที่สำคัญ ในอันที่จะกำหนดวิธีการจัดการน้ำให้เกิดความเหมาะสม

สอดคล้องทั้งสภาพทางกายภาพ เศรษฐกิจ ทางสังคมและทางวัฒนธรรมท้องถิ่น และการรुकืบของระบบทุนนิยม อีกทั้งยังช่วยกระชับความสัมพันธ์ทั้งในกลุ่มเครือญาติ เพื่อนบ้าน ให้เกิดความเอื้ออาทรต่อกัน กล่าวคือทั้งในครัวเรือนที่อยู่ต้นน้ำ ปลายน้ำ และยังสัมพันธ์กับสิทธิและโอกาสในการใช้น้ำที่มากับการเปิด“ทางน้ำ”และเงื่อนไขที่เป็นตัวกำหนดถึงความจำเป็นที่“ต้องนำ” ขวนน้”มาใช้ที่สำคัญก็คือ ฤดูกาลที่แห้งแล้ง กิจกรรมความหลากหลายของพืชที่ปลูกกับจำนวนครัวเรือนที่ปลูก และลักษณะการจัดการกลุ่มทั้งที่เป็นทางการและกลุ่มเครือญาติระหว่างตระกูล โดยที่การนำมาใช้มีเป้าหมายเพื่อให้เกิดความเท่าเทียมและเป็นธรรมในการใช้น้ำร่วมกัน รวมทั้งเพื่อช่วยป้องกันหรือระงับข้อขัดแย้งที่อาจจะเกิดขึ้น แนวทางการแบ่งน้ำยังมีการพัฒนาเพื่อให้เกิดการยึดถือปฏิบัติร่วมกัน โดยชาวบ้านมีสืบทอดแนวทางดังกล่าวผ่านกระบวนการทางสังคม มีการพัฒนาความรู้ในการจัดการตามแบบชาวบ้าน พูดุขแลกเปลี่ยน และสรุปทเรียนร่วมกัน ช่วยโยงยึดวิธีการผลิตคือการทำนาข้าวแบบดั้งเดิมให้ดำรงอยู่ได้ต่อไปด้วยเช่นกัน จึงเป็นบทพิสูจน์ที่สำคัญว่าในการจัดการที่ไม่แยกส่วนระหว่างคนกับทรัพยากร จะช่วยเชื่อมร้อยให้เกิดสมดุลในการจัดการน้ำ

5) “การลงแขก”: ภูมิปัญญาชาวบ้านในการดูแลรักษาในระบบการจัดการน้ำรูปแบบฝายกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายต่างๆ กลุ่มของบ้านวังสวาบ มีกิจกรรมที่สำคัญ ก็คือ การดูแลรักษาเพื่อพัฒนาปรับปรุงในระบบการจัดการน้ำรูปแบบฝาย ซึ่งบ่งบอกถึงความพร้อมในการผลิตในแต่ละฤดูกาลของการทำนาที่จะมาถึง กิจกรรมดังกล่าวเป็นความร่วมมือของสมาชิกผู้ใช้น้ำ ตามแนวทางบนฐานวัฒนธรรมดั้งเดิม อีกทั้งยังช่วยสะท้อนคุณค่า ความหมายผ่านปฏิบัติการ “การลงแขก” หรือ เอาแรง ที่สืบทอดมาจากรุ่นสู่รุ่น เป็นอีกส่วนหนึ่งของการมีส่วนร่วมระหว่างสมาชิกที่ใช้น้ำร่วมกัน โดยจากแนวคิดที่เกี่ยวข้องทั้งในเรื่องแหล่งน้ำตามธรรมชาติ และแหล่งน้ำที่คนสร้างขึ้นทั้งฝายและคลองส่งน้ำ มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับทรัพยากรไม่ว่าจะเป็นดิน น้ำ ป่า นั้นหมายความว่า การเรียนรู้ธรรมชาติทุกส่วน ทำให้มีความเข้าใจในการที่จะเข้าไปใช้ ดูแล และพัฒนาปรับปรุงอย่างลึกซึ้ง ดังที่ตัวแทนผู้ใช้น้ำจากฝายบ้านได้กล่าวถึง การดูแลรักษาฝายว่า “จะต้องดูแลทั้งดิน น้ำ ป่า เพราะทุกอย่างมีผลซึ่งกันและกัน” ซึ่งผู้ใช้น้ำจากฝายนาเหนือนายอุดรเถื่อนขุนจำ และเพื่อนๆ กล่าวว่า “หากป่าหมดก็ไม่มีน้ำ” ซึ่งแสดงให้เห็นว่า จากมุมมองที่ชาวบ้านให้ความสำคัญกับทรัพยากรที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน สะท้อนให้เห็นว่าชาวบ้านไม่ได้แยกส่วนในการดูแลทรัพยากร และปฏิบัติการในการใช้น้ำที่เป็นรูปธรรมที่มีมาตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน ซึ่งในที่นี้ก็หมายถึงเมื่อมีการใช้น้ำจากฝายแล้ว ก็ยังจะมีการดูแลทั้งน้ำในบริเวณฝายต้นน้ำ ดิน และผลผลิตจากทรัพยากรต่างๆ ซึ่งในความเป็นจริงชาวบ้านจะให้น้ำหนักต่างกันดังตัวอย่างของฝายบ้าน ผู้ใช้น้ำกล่าวว่า “บริเวณไหนที่ตนเองใช้ประโยชน์ก็จะดูแลมากหน่อย

โดยเฉพาะพื้นที่ฝาย” แสดงให้เห็นว่าเมื่อไหร่ที่มีการสร้างฝาย อำนาจในการดูแลทรัพยากรต่างๆ ก็มีเพิ่มขึ้นมาโดยธรรมชาติ เช่น กลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายนาเหนือ จะมีการดูแลทั้งฝาย น้ำ และผลผลิตจากน้ำ โดยที่จะมีการตักเตือนเพื่อนบ้านหรือสมาชิกไม่ให้จับปลาบริเวณหน้าฝายในช่วงฤดูวางไข่ เพราะจะช่วยทำให้เพิ่มปริมาณปลา รวมทั้งดูแลไม่ให้ใช้เครื่องมือจับปลาในลักษณะที่เอาเปรียบได้แก่ เครื่องน็อก (ซีต) ปลา จั่นต่อปลา ซึ่งจะทำให้ลายปลาทั้งคอก ตัวเล็ก ตัวน้อยก็ตายหมด เพราะเครื่องมือดังกล่าวจะทำให้ปลาทุกขนาดมีโอกาสดายได้ ในสมัยอดีตไม่มี แต่ปัจจุบันคนเอาเปรียบธรรมชาติมากขึ้น ปฏิบัติการใช้น้ำของกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายจึงช่วยทำให้เกิดการดูแลและชาวบ้านที่ไม่ใช่สมาชิกจึงต้องมีความระมัดระวังในการหาอยู่หากินมากยิ่งขึ้น รวมทั้งต้องมีการตักเตือนผู้ที่มาหากินในบริเวณฝายได้ ซึ่งทุกๆ ฝายจะปฏิบัติในแนวทางเดียวกัน ถึงแม้จะไม่ได้กำหนดเป็นข้อห้ามแบบมีลายลักษณ์อักษรก็ตาม เนื่องจากชาวบ้านเข้าใจว่าน้ำในลำห้วยแต่เดิมก็เป็นของสาธารณะอยู่แล้ว ทุกคนมีสิทธิใช้ แต่การดูแลก็ต้องช่วยกัน และการดูแลจะมีน้ำหนักมากขึ้น และช่วยให้ช่วยควบคุมพฤติกรรมคนเอาเปรียบธรรมชาติต่างๆ ได้ก็มาจากระบบน้ำในรูปแบบฝาย ซึ่งเมื่อมีการสร้างฝายในบริเวณนั้นๆ ก็เป็นการใช้ทรัพยากรที่มากกว่าคนอื่นๆ จึงต้องดูแลให้มาก และคำบอกกล่าวก็มีพลังตามมาด้วย ฝายจึงเป็นรูปธรรมของการจัดการน้ำจึงมีคุณค่าความหมายทั้งในด้านการประกอบอาชีพหลักอย่างการทำนา และยังครอบคลุมถึง การให้คุณค่ากับธรรมชาติ และระบบนิเวศอื่นๆ อีกด้วย และภูมิปัญญาที่มาพร้อมกับการจัดการน้ำในรูปแบบฝายอีกมากมายตามวิถีชาวบ้านที่สืบทอดกันมาดังที่ได้กล่าวถึงมาแล้วในเบื้องต้น

การนำเสนอเนื้อหาต่อไปนี้จะได้กล่าวถึงประเด็นสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการ “ลงแขก” ได้แก่ ข้อกำหนดในการลงแรง หรือการใช้แรงงาน (มีรายละเอียดเพิ่มเติมในกฎเกณฑ์การใช้แรงงาน) ลักษณะของกิจกรรมในการลงแรง และการชดเชยแรงงาน ซึ่งช่วยสะท้อนให้เห็นถึงการปรับตัวอย่างไม่หยุดนิ่งของภูมิปัญญาดังกล่าว ซึ่งเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้การจัดการน้ำโดยชาวบ้านดำรงอยู่ได้ มีรายละเอียดดังนี้

(1) ข้อกำหนดใน “การลงแขก” ซึ่งเกี่ยวข้องกับการใช้แรงงาน หรือการลงแรง และการชดเชยแรงงาน โดยเฉพาะในการลงแรงในการช่วยกันทำกิจกรรมการใช้น้ำในรูปแบบฝายทุกๆ ด้าน สมาชิกผู้ใช้น้ำจะต้องส่งตัวแทนครัวเรือนละ 1 คน เท่าที่ผ่านมาทุกครัวเรือนที่ส่งตัวแทนมาร่วมกิจกรรมนั้นจะเป็นผู้ชาย เนื่องจากต้องการที่สามารถทำงานเกี่ยวกับปรับปรุงหรือขุดลอกฝาย คลองส่งน้ำได้จริง ดังนั้นในการส่งตัวแทนจะต้องพิจารณาความเหมาะสมของกิจกรรมที่ทำด้วย หากครัวเรือนไหนมาไม่ได้ก็จะไม่มีการจ้างแรงงานมาแทน หรือไม่มีการจ่ายเงินแทนค่าแรงตามอัตราค่าจ้างรายวันปกติ จะพิจารณาความเหมาะสมของเหตุผลเป็นสำคัญ ทั้งนี้เนื่องจากคุณค่า ความไว้เนื้อเชื่อใจที่ชาวบ้านมีต่อกันมีค่อนข้างสูง ซึ่งใน

อดีตในการลงแรงนั้นหากเทียบกับในยุคสมัยปัจจุบันในด้านวิธีการจัดการในการปฏิบัติตามกฎที่วางไว้ นั่นคือ ในปัจจุบันการลงแรงมีลักษณะที่เข้มงวดมากขึ้น กล่าวคือ มีการใช้แรงต่อแรง หมายถึง ในการใช้แรงงานไม่สนใจในแง่วิธีการมากนัก ถ้ามาไม่ได้จะด้วยเหตุผลประการใดก็ตาม สมาชิกจะต้องมีการ “การชดเชยแรงงาน” หรือ “ส่งแรงคืน” โดยอาจจะจ้างคนอื่นมาแทนหรือจ่ายเป็นเงินซึ่งบางครั้งชาวบ้านใช้คำว่าเป็น “ค่าปรับ” ที่ไม่ได้มาช่วยงานกลุ่ม เงินดังกล่าวก็จะนำมาสมทบค่าอาหารกลางวันของผู้ที่มาทำงานแต่ละวัน เป็นการป้องกันการเอาเปรียบ ดังนั้นกฎเกณฑ์ในการเอาแรงกันที่มีในปัจจุบันมันจึงถือว่าเป็นการผลิตซ้ำทางกฎเกณฑ์ ที่มีการจัดปรับให้เหมาะสมสอดคล้องกับสภาพสังคมเป็นสำคัญ ดังกรณีตัวอย่างในส่วนที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมการขุดลอกฝาย และคลองส่งน้ำ ก็จะมีการใช้แรงงานของสมาชิกเป็นหลัก การจัดการเรื่องการมีส่วนร่วมด้านแรงงานในอดีตกรณีที่สมาชิกมีความจำเป็นจริงๆ เช่น ป่วย หรือมีธุระสำคัญมาก ก็จะมีการพูดคุยบอกกล่าวกับหัวหน้าฝายถึงการไปร่วมไม่ได้ ซึ่งก็จะมีการพิจารณาเหตุผลโดยหัวหน้าฝายและสมาชิกคนอื่นๆ ร่วมกัน ในบางกรณีอาจไม่จำเป็นถึงขั้นต้องส่งแรงงานคืน แต่ในปัจจุบัน ในการจัดการเรื่อง “การส่งแรงงาน” หรือ “การชดเชยแรงงาน” เป็นเรื่องสำคัญมากที่จะต้องกำหนดให้เท่าเทียม ไม่เอาเปรียบกัน โดยหากสมาชิกไม่สามารถเข้าร่วมในกิจกรรมที่ต้องใช้แรงงาน นอกเหนือจากสมาชิกจะต้องชี้แจงเหตุผลแล้ว ยังจะต้องมีการส่งแรงงานคืนไม่ว่ากรณีใดๆ ทั้งสิ้น นอกจากนี้ในกรณีที่บางครั้งหัวหน้าหาแรงงานแทนไม่ได้ทางกลุ่มก็ให้สามารถจ่ายเป็นเงินชดเชยแทนแรงงานที่ตนเองไม่ได้มาร่วม โดยมีวิธีการคิด คือ คิดจากจำนวนวันทั้งหมดที่ทางสมาชิกร่วมกันทำกิจกรรมนั้นๆ ขาดงานกี่วันก็ชดเชยไปตามนั้น ซึ่งวงเงินในการชดเชยจะคิดตามค่าแรงรายวันปกติของการจ้างงานในไร่นาทั่วไป มากน้อยขึ้นอยู่กับราคาค่าแรงในแต่ละช่วงเวลา ดังเช่นในปัจจุบันก็วันละ 120-130 บาท เป็นต้น สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงความเป็นพลวัตของกฎเกณฑ์ที่ชาวบ้านกำหนด ซึ่งมีการปรับเปลี่ยนไปตามช่วงเวลา ซึ่งเหตุผลสำคัญที่ทำให้กฎเกณฑ์ดังกล่าวมีการปรับเปลี่ยนไปบางส่วน นายอูธร เกื่อนขุนขำ และเพื่อนสมาชิกจากฝายนานาเหนือพูดเป็นเสียงเดียวกันว่า “จะได้ไม่เกิดการเอาเปรียบกัน และเป็นการป้องกันไว้ก่อนเพราะคนเดี๋ยวนี้เล่ห์เหลี่ยมหลาย ถ้าจะฟังแค่คำพูดคงจะไม่เป็นธรรมกับอีกหลายๆ คนที่อาจจะพูดไม่เก่ง” อาจกล่าวได้ว่า ตัวชี้วัดที่สำคัญที่ทำให้ต้องมีการปรับปรุงกฎเกณฑ์นั้นส่วนหนึ่งขึ้นอยู่กับความรุนแรงของปัญหาที่แสดงให้เห็นว่าจะเกิดการเอาเปรียบกันอย่างตั้งใจ และโดยเฉพาะในประเด็นที่จะก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างสมาชิก ก็จะมีการปรับปรุงให้เท่าทันเพื่อจะสามารถควบคุมสถานการณ์ต่างๆ ให้เกิดความเท่าเทียมและเป็นธรรมมากที่สุด

จะเห็นได้ว่าในยุคสมัยปัจจุบันการลงแขกนั้น ความยืดหยุ่นของวิธีการไม่ได้อยู่ที่การใช้เหตุผลเพียงอย่างเดียว แต่จะมาพร้อมทางเลือกที่ถูกกำหนดมาเป็นลำดับ ตาม

ความเหมาะสม ซึ่งเป็นการป้องกันการเอาเปรียบซึ่งกันและกัน เนื่องจากในปัจจุบันคนเริ่มเอาเปรียบกันมากขึ้น กฎเกณฑ์ดังกล่าวพบในกรณีการจัดการของทุกฝ่าย แต่มีวิธีการในการจัดการที่แตกต่างกันไป โดยเฉพาะกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝ่ายที่มีลักษณะการจัดการแบบเครือข่าย ก็จะไม่เคร่งครัดนัก แต่จะมีการผ่อนปรน ใช้วิธีการบอกกล่าว หากไม่มาร่วมจากกรณีติดธุระหรือป่วย ก็พร้อมชอมกันได้ ซึ่งต่างจากกลุ่มที่มีลักษณะการจัดการแบบทางการ ก็จะมีความเคร่งครัด และยึดถือกฎเกณฑ์ที่กำหนดร่วมกันเป็นที่ตั้ง ดังนั้นเราจึงพบว่า “การลงแขก หรือ “การเอาแรง” “การลงแรง”” ที่ถือปฏิบัติในปัจจุบัน จึงมีการปรับเปลี่ยนในแง่วิธีการจัดการ ในขณะเดียวกันก็ยังคงแสดงให้เห็นความยืดหยุ่นของวิธีการ เนื่องจากมีทางเลือกในการที่จะปฏิบัติได้ตามวิถีชุมชนจะทำได้

(2) กิจกรรมการดูแลรักษา ในระบบการใช้น้ำจากฝายของชาวบ้านสามารถแบ่งได้เป็น 2 ลักษณะคือ ลักษณะที่ 1 การลงแขกในกิจกรรมดูแลรักษา และปรับปรุงซ่อมแซม ทำความสะอาด ทั้งฝายและคลองส่งน้ำ ลักษณะที่ 2 การลงแขกในกิจกรรมดูแลผลผลิตที่เกิดขึ้นจากน้ำและทรัพยากรดิน น้ำ ป่า โดยทั่วไป โดยที่กิจกรรมในการดูแลฝายยังสัมพันธ์กับลักษณะทางกายภาพ ซึ่งฝายแต่ละประเภทก็จะมีดูแลแตกต่างกันไป และสิ่งที่เหมือนกันทุกฝายคิดเหมือนกันก็คือ “ทุกอย่างเฮ็ดน้ำกัน” ซึ่งเป็นคำตอบจากความนึกคิดของชาวบ้านที่แฝงอยู่ในทุกกิจกรรมที่เกิดขึ้นจากการใช้น้ำจากฝาย ทำให้บทบาทหน้าที่ในการดูแลจึงเป็นของทุกคนต้องช่วยกัน แต่อำนาจในการตัดสินใจชัดเจนว่ามีความแตกต่างกันในแต่ละฝาย ฝายบ้านชัดเจนว่ากรณีต้องมีการตัดสินใจ จะเป็นอำนาจของผู้นำ ส่วนกรณีฝายนาเหนือผู้นำยังไม่มีอำนาจในการจัดการในแง่การตัดสินใจ และอำนาจของผู้นำจะมีในลักษณะที่แสดงออกผ่านความขยัน หรือมุ่งมั่นในการจัดการ ประสานประโยชน์เพื่อให้เกิดความร่วมมือระหว่างกันจะเป็นบทบาทหลัก ส่วนฝายอื่นๆ ที่เหลือ ใช้ระบบจัดการแบบพี่ๆ น้องๆ ภายใต้นิวคิดที่ว่า “จะทำอะไรก็บอก และขอกันเอา” เกี่ยวกับรายละเอียดในการดูแลรักษาฝายซึ่งทุกฝายมีเหมือนกัน จะต่างกันในเรื่องวิธีการจัดการบางส่วนเท่านั้น ซึ่งมีรายละเอียดที่จะกล่าวถึงมี 2 ลักษณะคือ

ลักษณะที่ 1 การลงแขกในกิจกรรมการดูแลรักษา ปรับปรุงซ่อมแซมทำความสะอาดฝายและคลองส่งน้ำ สำหรับกรณีฝายดินของบ้านวังสวาบ จะมีการลงไปตรวจสอบพื้นที่ โดยเฉพาะตัวฝาย จะดูเรื่องคันดินที่กั้นน้ำ มีการชำรุดพังทลายหรือไม่ ตัวห้วยที่กักเก็บน้ำตื้นเขิน มีเศษปฏิกูลมากน้อยเพียงใด หากมีมากจนเป็นเหตุให้การกักเก็บน้ำอาจทำได้ในปริมาณน้อยก็จะมีทำความสะอาด แต่โดยส่วนใหญ่หากเป็นเศษหญ้าเศษใบไม้ ก็จะสามารถย่อยสลายกลายเป็นเนื้อดินในที่สุด บางครั้งก็ไม่ต้องจำเป็นต้องทำอะไรในอดีต แต่ปัจจุบันสภาพการไถหน้าดินในบริเวณข้างลำห้วยมีมาก ซึ่งสาเหตุส่วนหนึ่งมาจากวิธีการผลิตที่ปรับเปลี่ยนจากทำข้าวไร่มาทำไร่อ้อยดังได้กล่าวในระบบการผลิตผลิตพืชหลักต่างๆ มาแล้วเบื้องต้น กรณีฝายผาข้าว

หลาม ซึ่งมีการขุดลอกดินบริเวณฝายที่กักเก็บน้ำ และสะท้อนให้เห็นว่าเป็นแนวทางการปฏิบัติที่ต่างกัน ในสองมุมมองกล่าวคือ มุมมองหนึ่งต้องการแก้ปัญหาการต้นเงินของตัวฝายที่กักเก็บน้ำ แต่กลับพบปัญหาที่คาดไม่ถึง กล่าวคือ การใช้รถแม็คโคขุดลอกทำไปโดยไม่ระมัดระวัง ดินที่ขุดลอกทิ้งอยู่บริเวณข้างๆ ฝายที่เป็นตัวฝายส่งผลให้เกิดสภาพที่ไม่น่าดู เมื่อฝนตกดินก็ไหลลงไปคืนสภาพที่เป็นวังน้ำที่แต่เดิมก็เกือบจะมองไม่เห็นอยู่แล้วด้วยสภาพความเปลี่ยนแปลง กลับหายไปด้วยความไม่ละเอียดอ่อนในการขุดลอก หรือทำไปโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์ เมื่อถึงฤดูน้ำหลากแทนที่จะเก็บน้ำได้มาก แต่กลับกลายเป็นว่าฝายพังเสียหายมากกว่าเดิม เนื่องจากน้ำมาแรงมาก ไม่มีสภาพวังน้ำเพื่อช่วยชะลอการไหลของน้ำตามธรรมชาติเป็นสำคัญ ดังนั้นการนำเอาวิทยาการสมัยใหม่เข้ามาแก้ไขปัญหาโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์จึงเป็นบทเรียนสำคัญ แต่ก็ไม่ทราบว่าจะกระแสนี้จะกล่าวจะสามารถอยู่ในความคิดชาวบ้านได้อีกต่อไปหรือไม่ เพราะยุคสมัยนี้เปลี่ยนไปทั้งในด้านเทคโนโลยี สภาพของลำห้วยที่เปลี่ยนไปมาก อาจเป็นมูลเหตุจูงใจสำคัญ

การขุดลอกแต่พอดีอาจไม่ใช่ปัญหา แต่ปัญหาที่พบคือ เกิดความไม่สมดุลกันระหว่างตัวฝายที่มีอยู่ กับความแรงของน้ำที่มาตามธรรมชาติไม่สัมพันธ์หรือสอดคล้องกันทำให้ฝายพัง มีกระแสน้ำบางส่วนเปลี่ยนทิศทางการไหลของน้ำเกือบจะควบคุมไม่ได้ ส่วนอีกมุมมองหนึ่งที่อยู่กับธรรมชาติมาตั้งแต่อดีต ยังคงเห็นว่า การขุดลอกถ้าทำแต่พอดี และมีการไถดินไปทิ้งในที่ที่เหมาะสมก็จะดีกว่า ส่วนฝายดินอื่นๆ กรณีที่ต้องมีการซ่อมแซมตัวฝายหรือคันดินที่กั้นน้ำนั้น หากในช่วงฤดูน้ำหลากที่ผ่านมาสภาพฝายชำรุดก็จะมี การซ่อมแซม โดยการประชาสัมพันธ์ให้ทราบทั่วกัน วิธีการในอดีตจะเดินบอกกันตามบ้าน แต่ในปัจจุบันมีวิธีการเดียวกันหมดคือ การที่ผู้ใหญ่บ้านช่วยประกาศทางหอกระจายข่าว กิจกรรมในการซ่อมแซมที่ผ่านมาโดยส่วนใหญ่ก็จะมี การขุดดินบริเวณลำห้วยมาถม อัดให้แน่น รวมทั้งมีบางฝาย เช่น ฝายผาขาวหลาม ได้มีการใช้ปูนซิเมนต์มาอัดทับบางส่วน ใช้ถุงปุ๋ยใส่ดินมาวางซ้อน เป็นการซ่อมแบบชั่วคราวให้พอใช้งานได้ในแต่ละปี ซึ่งหากเปรียบเทียบกับ การซ่อมแซมในอดีตจะใช้วัสดุคือดินอย่างเดียว ในการทำงานก็จะมี การใช้แรงงานของสมาชิกในฝาย ซึ่งส่งตัวแทนมา แต่ไม่มีการจ่ายเงินเป็นค่าแรงมาแทนแรงงาน แต่จะมีลักษณะถ้าหัวหน้าครัวเรือนมาไม่ได้ก็คนในครัวเรือน และหากมีการต้องใช้เงินก็จะช่วยกันออกแบบไม่คิดอะไรมาก เพราะใช้เงินไม่มาก ไม่มีการคิดสัดส่วนกำหนดตามพื้นที่

ส่วนฝายหินภูเขาผสมคอนกรีตถึงฝายปูนที่มีอยู่ในปัจจุบันที่ฝายนาเหนือ และฝายบ้านก็จะมี การดูแลไม่ต่างกัน โดยเฉพาะในส่วนที่ชำรุดในกรณีฝายหินภูเขาผสมคอนกรีต ซึ่งเกิดจากการที่น้ำเซาะบริเวณหน้าฝายจนทำให้ฝายชำรุด ก็จะมีการดูแลว่ามีส่วนไหนที่ตัวฝายที่น้ำกัดเซาะมากน้อยขนาดไหน ซึ่งเมื่อพบปัญหาก็จะมีการซ่อมแซมก่อนฤดูกาลทำนา

วัสดุหลักที่ใช้ในการซ่อมแซมในปัจจุบันไม่ว่าจะเป็นฝายประเภทใดก็คือปูนซีเมนต์ หินก้อนเล็ก โดยจะมีกระบวนการซึ่งประกอบด้วยการลงทุน และแรงงานซึ่งมีมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ในการซ่อมแซมจะมีการ “ลงเงิน และแรงงาน (ดูรายละเอียดในกฎเกณฑ์การใช้แรงงาน และการสมทบเงินของกลุ่มผู้ใช้น้ำเพิ่มเติม) แต่ในปัจจุบันมีการปรับเปลี่ยนในแง่วิธีการจัดการในการลงแรง กล่าวคือ การลงแรงจะต้องเป็นไปตามข้อกำหนด หรือข้อตกลงของกลุ่มซึ่งสอดคล้องกับการทำงานจริงๆ ของการซ่อมแซมในแต่ละครั้ง หากครัวเรือนผู้ใช้น้ำมาไม่ได้ก็ต้องมีการ “ทดแทนแรงงาน” ซึ่งจะต้องเลือกวิธีการใดวิธีการหนึ่ง ซึ่งที่ผ่านมาก็จะมีทั้งการจ้างแรงงานมาแทน หรือจะมีการจ่ายเป็นเงิน เงินดังกล่าวก็จะนำมาสมทบค่าอาหารกลางวันของผู้ที่มาทำงานแต่ละวัน ซึ่งดูรายละเอียดเพิ่มเติมจากกฎระเบียบการใช้น้ำจากฝายที่ได้กล่าวถึงมาแล้วในเบื้องต้น

จากอดีตตั้งแต่สร้างฝายและฝายใช้การได้ผล ในการซ่อมแซม ปรับปรุง ฝาย ชาวบ้านจะพึ่งพาตนเองเป็นหลัก เนื่องจากการซ่อมแซมเล็กๆ น้อย ฝายอื่นๆ นอกเหนือจากฝายบ้านในปัจจุบันหากมีการซ่อมแซมก็ยังคงพึ่งตนเองอยู่ มีเฉพาะฝายบ้านที่เริ่มมีการประสานจากแหล่งทุนภายนอก เนื่องจากสภาพฝายหินภูเขาเดิมในช่วงแรกนั้นมีการชำรุดอย่างมากเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2526 มีการของบประมาณจากชลประทานจำนวนหนึ่งเพื่อนำมาสมทบกับชาวบ้านในการซื้อวัสดุซ่อมแซมฝาย และครั้งต่อมาองค์การบริหารส่วนตำบลวังสวาบได้มีการสนับสนุนงบประมาณในการปรับปรุงคลองส่งน้ำจากคลองดินให้เป็นคลองคอนกรีต และซ่อมแซมฝายบางส่วน และครั้งที่สามของงบประมาณมาปรับปรุงฝายที่ชำรุด เป็นการปรับปรุงครั้งใหญ่ได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากองค์กรพัฒนาเอกชน ในปี พ.ศ. 2543 ซึ่งในครั้งนี้นักชาวบ้านจะมีการสมทบแรงงาน องค์กรพัฒนาจ่ายค่าวัสดุอุปกรณ์ให้ ในการสมทบแรงงานยิ่งแสดงให้เห็นว่าชาวบ้านยังคงพึ่งพาตนเองด้วย โดยที่ชาวบ้านกล่าวว่า “งานปรับปรุงซ่อมแซมฝาย คลอง เป็นหน้าที่ความรับผิดชอบของสมาชิกฝาย” จากแนวคิดดังกล่าว ก็ได้ยืนยันให้ชัดเจนว่า ชาวบ้านมีศักดิ์ศรีในการขอ และใช้งบประมาณเท่าที่จำเป็น และในการรับงบประมาณจากภายนอกมีลักษณะที่ยังคงทำให้เห็นว่ามีพึ่งพาตนเอง โดยการลงแรงทำงาน เป็นการแสดงและยืนยันให้เห็นความเป็นเจ้าของของชาวบ้าน นี่เป็นส่วนหนึ่งจากการสัมภาษณ์เจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาในสมัยนั้นแล้วว่า “ก่อนจะมีการสนับสนุนงบประมาณ พ่อจ๋อง มาคุยให้ฟังเรื่องฝายชำรุดอย่างรุนแรง ในฤดูกาลหน้าจะส่งผลกระทบกับน้ำทำนา จึงมีการลงไปดูพื้นที่ และเจ้าหน้าที่ได้นำเสนอข้อมูลไปยังองค์กร ซึ่งจุดเด่นที่ทำให้สนับสนุนงบประมาณก็คือ ชาวบ้านจะสมทบเรื่องแรงงาน ของงบประมาณขององค์กรเฉพาะวัสดุเท่านั้น” จากสภาพการณ์ดังกล่าว นอกจากจะแสดงให้เห็นว่าชาวบ้านต้องการงบประมาณจากภายนอกเมื่อจำเป็นเท่านั้น ยังแสดงให้เห็นถึงการพึ่งพาตนเองเป็นหลักที่สำคัญ จึงทำให้ฝายที่ถึงแม้จะได้รับงบประมาณบางส่วนในการมาปรับปรุงทั้งจากรัฐและ

เอกชน ก็ยังยื่นหยัดแนวทางการจัดการน้ำในรูปแบบฝายตามวิถีชาวบ้านได้ เพราะจากการพิจารณาถึงการซ่อมแซมฝายจะพบว่ามีความสัมพันธ์ทั้งกับในด้านกายภาพและทางด้านเศรษฐกิจและสังคม โดยในด้านกายภาพเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงประเภทของฝายซึ่งมีพัฒนาการมาอย่างต่อเนื่องตามยุคสมัย ซึ่งควบคู่ไปกับการเปลี่ยนแปลงของการใช้พื้นที่ในการการปลูกพืชไร่ที่สร้างปัญหามาเกี่ยวกับการใช้น้ำจากฝาย เนื่องจากสภาพการไถที่ทำให้ลำห้วยตื้นเขิน สภาพความหลากหลายทางระบบนิเวศในลำห้วยมีความเปลี่ยนแปลงไป ทำให้ฝายเกิดการพังทลายรุนแรงเป็นลำดับ ชาวบ้านมีการปรับตัวในการเลือกวิธีการซ่อมแซมที่มีการปรับเปลี่ยนอย่างต่อเนื่อง แต่ภายใต้วิธีการดังกล่าวเป็นการคิดโดยชาวบ้าน จึงเป็นการเรียนรู้ที่จะปรับภายใต้ความเหมาะสมสอดคล้องเป็นสิ่งสำคัญ จะพบปัญหาบ้างแต่ก็มีการพิจารณาเปรียบเทียบในแง่ผลกระทบในเวลาต่อมา และก็สอดคล้องกับสถานการณ์การพัฒนาที่มีการสนับสนุนงบประมาณเรื่องการพัฒนาแหล่งน้ำ ชาวบ้านได้ใช้โอกาสนี้ประสานงบประมาณจากราชการเข้ามาปรับปรุงซ่อมแซมฝาย ซึ่งตามวิธีของชาวบ้านก็ไม่ได้เกิดความสูญเสียสภาพการจัดการที่ชาวบ้านเคยมีอยู่ไป เนื่องจากยังคงจัดการ จัดปรับตามวิธีของชาวบ้านได้มาจนถึงปัจจุบัน การปรับตัว และความฉลาดในการพึ่งพาภายนอก และจะพบว่าวัสดุที่ใช้ รูปแบบในการลงแรง ลงเงิน ก็มีการจัดปรับให้สามารถดำรงอยู่ได้ในยุคสมัยปัจจุบัน แต่ส่วนสำคัญคือ ชาวบ้านยังไม่สูญเสียสภาพการจัดการตามแบบชาวบ้านหรือโดยชาวบ้านเป็นสิ่งสำคัญ

ส่วนกรณีของการปรับปรุงซ่อมแซมคลองส่งน้ำก็มีลักษณะไปในทางเดียวกัน โดยในการดูแลก็สัมพันธ์กับประเภทของคลอง กล่าวคือ คลองดิน ก็จะดูแล และทำความสะอาด ขุดลอกไปพร้อมด้วย ส่วนคลองปูนที่พบเฉพาะในการส่งน้ำของฝายบ้านก็จะทำความสะอาดง่ายกว่า มีการตัดไม้เล็ก ไม้หน้อย โขยสิ่งปฏิกูลบางอย่างที่ลอยมาในลำคลอง เช่น เศษกระป๋อง ถุงพลาสติก ซึ่งวัสดุดังกล่าวในอดีตไม่มี ข้อแตกต่างจากการปรับปรุงฝายก็คือ ฝายต้องมีตัวแทนมาทุกครัวเรือน แต่คลองส่งน้ำ หากใครใช้คลองสายใดก็จะมาร่วมเฉพาะคลองสายนั้นซึ่งพบเฉพาะที่ฝายบ้านซึ่งมีคลองส่งน้ำ 2 สาย ได้แก่ คลองสายหนึ่ง (สายล่าง) และคลองสายสอง (สายเทิงหรือสายเหนือ) และจะมีหัวหน้าคลองแต่ละคลองในการดูแลให้กิจกรรมสำเร็จ และรายงานหัวหน้าฝาย ซึ่งฝายอื่นมีสายเดียวต้องมาร่วมกันทั้งหมด อุปกรณ์ที่ทุกคนต้องเตรียมมาจากการสังเกตและสอบถามผู้ใช้น้ำจากฝายบ้าน ใครมีอะไรก็เอามา แต่หลักๆ ที่ใช้คือ จอบ เสียม มีดอโต้มีลักษณะปลายโค้ง วัสดุดังกล่าวจะจำเป็นมากสำหรับคลองดิน ส่วนคลองปูน จะต้องไม่มีดเป็นหลัก อื่นๆ ใช้ตามความจำเป็นเพื่อถ่างหน้าริมคลองบ้างเล็กน้อย ซึ่งในการทำความสะอาดคลองดินจะทำยากกว่า เพราะหญ้าจะรก ไม้เล็กไม้ใหญ่ขึ้นมากมาย ส่วนคลองปูนในแต่ละปีก็จะมีต้นไม้ขึ้นบ้างบริเวณฝั่งคลอง การทำความสะอาดจึงยากง่ายต่างกันด้วย ตัวอย่างรูปธรรมของการ

ทำความสะอาดคลองส่งน้ำสาย 1 หรือที่ชาวบ้านเรียก“คลองสายล่าง” เนื่องจากอยู่ติดกับฝาย ของฝายบ้านซึ่งจะทำก่อนลงนาทุกปี ซึ่งมีพ่อสาเลา เป็นหัวหน้าคลอง ภาพที่เห็นจะมีเฉพาะผู้ชายเท่านั้นที่มาทำงาน ส่วนผู้หญิงมีส่วนร่วมในการจัดเตรียมอาหารให้ ดูจากสภาพการทำความสะอาดของคนที่มาพร้อมกันแล้ว มีทั้งขี้โคลน เปียกน้ำ และต้องใช้แรงค่อนข้างมาก ธรรมชาติดังกล่าวจึงแบ่งบทบาทการมีส่วนร่วมของหญิงชายไปพร้อมๆ กัน ภายใต้แนวคิดของชาวบ้านที่ว่า “งานลอกคลอง ลอกฝายเป็นงานของผู้ชาย” เห็นภาคปฏิบัติการแล้วก็ทำให้ยังเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น

นอกเหนือจากการที่ผู้ใช้น้ำจะเป็นผู้ดูแลฝายในทุกๆ ด้านแล้ว ชาวบ้านยังมีความเชื่อเรื่อง“ผีฝาย” ซึ่งเป็นกลไกทางจารีตประเพณีที่สำคัญ ซึ่งชาวบ้านยึดถือ และเข้าใจว่าผีฝายทำหน้าที่ช่วยดูแลฝาย ไม่ให้ฝายพัง น้ำ โดยเฉพาะในช่วงที่จะทำนาก็ให้มีน้ำปริมาณเพียงพอ ส่วนในด้านผลผลิตจากน้ำ ซึ่งได้แก่สัตว์น้ำชนิดต่างๆ โดยเฉพาะบริเวณหน้าฝาย ไม่ให้คนมาหากินแบบเอาเปรียบธรรมชาติ ใช้เครื่องมือที่ทำลายทั้งพ่อปลา แม่ปลา หรือบางครั้งก็ช่วยให้หาปู ปลาในบริเวณนั้นได้พอกิน ความเชื่อดังกล่าวมีมาตั้งแต่อดีต เป็นการผลิตซ้ำความรู้ โดยในการทำพิธีกรรมบูชาผีฝาย สมาชิกฝายห้วยหม้อแตก และฝายผาข้าวหลาม ซึ่งต่างคนต่างเลี้ยงบูชาผีฝายที่ฝายของตนเอง โดยผู้ทำพิธีดังกล่าวก็จะหมุนเวียนกันไปเลี้ยงผีฝาย รูปธรรมที่แสดงให้เห็นและเป็นการตอกย้ำความเชื่อที่สำคัญคือ ที่ฝายผาข้าวหลาม และฝายห้วยหม้อแตกชาวบ้านจะมีการตั้งศาลแบบง่ายๆ ตัวศาลทำด้วยปืบสังกะสี เพื่อไว้สำหรับวางของเช่น ไหว้ประกอบด้วยเหล้า ไก่ ไสย ดอกไม้ ธูปเทียน ส่วนในการทำพิธีกรรมก็ไม่มีอะไรมากเหมือนแต่ก่อน ซึ่งแต่ก่อนคนที่ไปบูชาต้องเป็นผู้เฒ่าผู้แก่ แต่ปัจจุบันใครก็ได้ และเพียงนำของไปเช่น ไหว้ แล้วก็อธิษฐานขอให้ผีฝายดูแลในเรื่องต่างๆ ดังที่ได้กล่าวถึง เมื่อถามทำไมถึงได้มีความเชื่อดังกล่าว ชาวบ้านบอกว่าผู้เฒ่าผู้แก่สมัยก่อนพาทำ ส่วนฝายอื่นๆ มีความเชื่อเกี่ยวกับผีเจ้าบ้านซึ่งคิดว่าช่วยดูแลผู้อื่นๆ อยู่แล้ว ทุกเดือน 6 ก็จะมีการเลี้ยง และเชื่อว่าผีเจ้าบ้านดูแลครอบคลุมไปทุกๆ เรื่องจึงไม่มีการตั้งศาลที่หน้าฝาย แต่ก็ยังเชื่อว่ามีผีฝายที่ช่วยดูแลฝายอีกต่อหนึ่งเช่นเดียวกัน

ลักษณะที่ 2 การลงแขกในกิจกรรมดูแลทั่วไป ทั้งที่เกี่ยวข้องกับผลผลิตจากน้ำ และทรัพยากรดิน น้ำ ป่าที่อยู่รายรอบ การดูแลดังกล่าวเกิดจากจิตสำนึกจากที่ได้ใช้น้ำรวมทั้งยังมีความเข้าใจสภาพธรรมชาติในด้านต่างๆ ที่เห็นว่าทุกส่วนสัมพันธ์กันไปหมด ตามแนวคิดที่ชาวบ้านมีทั้งต่อดิน น้ำ ป่า โดยการดูแลก็จะดูว่ามีใครไปตัดไม้บริเวณฝั่งห้วยหรือไม่ เวลาไปทุ่งนาก็จะสอดส่องดูแลพฤติกรรมกรหาปลาของคนอื่นๆ ด้วย อาจกล่าวได้ว่าในการดูแลทั้งฝาย และคลองส่งน้ำ ชาวบ้านจะยึดหลักแนวทางในการพึ่งพาเป็นหลัก สำหรับชาวบ้านทั่วไปก็มีส่วนที่จะหาผลผลิตจากน้ำได้ โดยที่ไม่ได้หวังห้าม เพียงแต่จะต้องระมัดระวัง รวมทั้งไม่ใช่วิธีการที่เอาเปรียบธรรมชาติ ซึ่งวิธีการในการดูแลรักษาของกลุ่มผู้ใช้น้ำกลุ่มต่างๆ มีกลไกที่

สำคัญทำให้กิจกรรมดำเนินไปได้ เกิดความร่วมมือ สามารถทำให้เกิดความเป็นธรรมในการจัดการและใช้ประโยชน์ร่วมกันได้ ซึ่งแสดงให้เห็นชัดเจนว่า สิทธิในการจัดการและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของชุมชนในการจัดการน้ำนั้น มีลักษณะที่เป็นสิทธิเชิงซ้อน คือไม่ได้กีดกันชาวบ้านคนอื่นๆ ที่ไม่ใช่สมาชิกผู้ใช้น้ำจากฝ่าย แต่จะให้ได้สามารถมาหาผลผลิตจากน้ำ ไม่ว่าจะ เป็น กุ้ง หอย ปู ปลา ผักน้ำตามธรรมชาติได้ แต่ต้องมีความเหมาะสม ไม่รุกรานธรรมชาติ และเมื่อถึงฤดูกาลทำนา สิทธิในการควบคุมการใช้น้ำก็จะเป็น ไปอย่างเต็มที่เช่นกัน ดังที่ ยศ สันตสมบัติ (2545) ได้กล่าวถึง สิทธิชุมชนในมุมมองของสิทธิเชิงซ้อน นอกจากจะไม่ใช่หลักการ กีดกันแล้ว ยังใช้หลักของการอยู่ร่วมกัน และนำแนวทางดังกล่าวมาใช้เพื่อควบคุมและกำหนดแนวทางในการใช้ทรัพยากรร่วมกัน และสามารถลดปัญหาข้อขัดแย้งจากการใช้น้ำไม่เกิดรุนแรงได้ เพราะกฎเกณฑ์ที่ชาวบ้านใช้มีลักษณะที่ยืดหยุ่น และปรับเปลี่ยนไปตามสถานการณ์แต่ละช่วงเวลา โดยส่วนหนึ่งก็อาศัยกลไกทางจารีตที่สำคัญส่วนหนึ่งก็คือ กฎเกณฑ์ที่ชาวบ้านได้พัฒนา และกำหนดขึ้นมาพร้อมๆ กับการใช้น้ำจากฝ่ายซึ่งมีพัฒนาการเป็นลำดับรวมทั้งชาวบ้านยังอาศัยความเชื่อเรื่องผีฝ่าย ผีเจ้าบ้าน ซึ่งมีพิธีกรรมเลี้ยงในเดือน 6 ทุกปี เป็นการต่อยอดความเชื่อ และพิธีกรรมที่ถือปฏิบัติก็เป็นเสมือนเครื่องมือในการถ่ายทอดโลกทัศน์หรือวิสัยมองโลกจากรุ่นสู่รุ่น สามารถปลูกจิตสำนึกของคนแบบค่อยๆ ซึมลึกลงไปในระบบคิด โดยเฉพาะหมู่บ้านนี้คนที่มาอยู่มาจากหลายถิ่นฐาน ความเชื่อนี้จึงทำหน้าที่เป็นเครื่องมือในการควบคุมกำกับ และจัดความสัมพันธ์ระหว่างคน และคนกับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ ในการใช้ของชาวบ้านมีมาคู่กับการดูแลใช้ทรัพยากรอย่างระมัดระวัง และอนุรักษ์ไปพร้อมๆ กัน ถึงแม้ว่าในปัจจุบันพิธีกรรมบางอย่างจะลดขั้นตอน หรือคนเข้าร่วมลดลง รวมทั้งความเชื่อมรดกในบางสิ่งบางอย่างจากการเปลี่ยนแปลงก็ตาม

อาจกล่าวได้ว่า ภายใต้กิจกรรม “การลงแขก” เพื่อดูแลรักษาในระบบการจัดการน้ำรูปแบบฝ่าย นอกจากจะมีความสัมพันธ์กับสภาพทางกายภาพแล้ว ยังสัมพันธ์กับสภาพทางสังคมและวัฒนธรรม ที่ได้กล่าวถึงข้างต้นแล้ว โดยในทางกายภาพนั้นหากประเภทของฝ่ายที่แตกต่างกันก็จะดูแลต่างกัน รวมทั้งจัดการทางสังคมและวัฒนธรรม กล่าวคือ เมื่อลักษณะการจัดการของกลุ่มและโครงสร้างการบริหารจัดการที่ต่างกันก็จะมีรายละเอียดการจัดการที่ต่างกัน โดยเฉพาะเกี่ยวกับการชดเชยแรงงานซึ่งมีความเข้มงวดแตกต่างกันออกไป โดยเฉพาะกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝ่ายผาขาวหลาม ห้วยกกกภูม ที่สมาชิกมีพื้นฐานเครือญาติค่อนข้างสูง ดังที่ได้กล่าวถึงแล้ว จะไม่มีการชดเชยเป็นเงิน แต่จะชดเชยเฉพาะในวิธีการส่งแรงงานมาแทนเท่านั้น หรือบางครั้งหากไม่มาก็จะมีการบอกกล่าว ส่วนฝ่ายที่มีลักษณะการจัดการแบบทางการ มีโครงสร้างการบริหารจัดการที่ค่อนข้างชัดเจน ตัวอย่างเช่น กรณีฝ่ายบ้านและฝายนาเหนือในปัจจุบัน ก็จะมีการ

กำหนดเป็นหลักเกณฑ์ร่วมกัน แม้ว่าจะไม่มีเป็นลายลักษณ์อักษรก็ตาม ทั้งนี้เนื่องจากหากมีการใช้
งบประมาณ ก็จะใช้งบในการดูแลค่อนข้างสูง และสูงมากขึ้นลำดับในปัจจุบัน ดังนั้นเพื่อให้เกิด
ความเท่าเทียมและเป็นธรรมจึงต้องมีการกำหนดการลงเงินในฐานะเดียวกัน รวมทั้งการลงแรงมี
ลักษณะเปลี่ยนแปลงจากอดีตมาก มีลักษณะแบบเมื่อแรงงานคนมาไม่ได้ ก็ต้องสมทบเป็นเงิน
เพราะทุกคนต้องทำงานอย่างจริงจัง จำนวนงานบางปีมีมาก และต้องใช้คนมากในการปรับปรุง
เช่น การผสมปูน เทปูน เป็นต้น รวมทั้งยังมีความสัมพันธ์กับกลไกทางจารีตประเพณี ซึ่งชาวบ้าน
มีการยึดความเชื่อเรื่องผีทั้งผีเจ้าบ้านและผีฝ่ายดังที่ได้กล่าวถึงมาบ้างแล้ว และดูรายละเอียด
เพิ่มเติมจากกลไกทางจารีตประเพณีที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป

กล่าวโดยสรุป “การลงแขก เอาแรง” เป็นภูมิปัญญาชาวบ้าน เมื่อนำมาปรับ
ใช้ในกิจกรรมการใช้น้ำจากฝาย โดยผ่านกลไกของกลุ่มผู้ใช้น้ำในปัจจุบัน ข้อกำหนดกฎเกณฑ์
ต่างๆ ของแต่ละกลุ่มแตกต่างกันในบางส่วนของวิธีการจัดการ แต่ก็ยังมีเป้าหมายเดียวกันคือ
เพื่อให้เกิดความเท่าเทียมกันในการมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆ ของกลุ่ม อาจกล่าวได้ว่า
ข้อกำหนดในการ “ชดเชยแรงงาน” จึงเป็นการผลิตซ้ำองค์ความรู้ชาวบ้านที่พัฒนาจากแก่นของ
วัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชน การนำมาใช้ในยุคปัจจุบันยังคนเน้นเพื่อในการให้เกิดความร่วมมือ
ร่วมมือในการมาช่วยกันทำงานตามประเพณีวัฒนธรรมดั้งเดิม ที่เรียกว่า “การลงแขก” ซึ่งในกลุ่ม
ผู้ใช้น้ำใช้วิธีการดังกล่าวเพื่อให้เกิดการมีส่วนร่วมในกิจกรรมการดูแลรักษาฝาย การลงแรง
เกี่ยวกับการใช้น้ำในรูปแบบฝายในอดีต ฝายขนาดเล็กที่ทำกันในครัวเรือนก็จะมีการลงแรงกัน
เฉพาะคนในครอบครัวไม่ว่ากิจกรรมใดๆ ส่วนฝายขนาดใหญ่ และขนาดกลางเช่นฝายบ้านและ
ฝายนาเหนือ ก็จะมีการส่งตัวแทนของครัวเรือน ส่วนการลงแรงในกิจกรรมดูแลรักษาฝายใน
ปัจจุบันฝายทุกฝายประกอบด้วยฝายขนาดใหญ่ ขนาดกลาง และขนาดเล็ก แต่จำนวนครัวเรือนใน
การใช้น้ำเพิ่มมากขึ้น ภูมิปัญญาชาวบ้านดังกล่าวจึงมีแนวทางที่เน้นถึงการมีส่วนร่วมช่วยกัน
ในกิจกรรมต่างๆ อย่าง วิธีการในการจัดการแรงงานที่หลากหลาย สะท้อนให้เห็นถึงวิธีการนำไปปรับ
ให้ให้เหมาะสมกับสภาพทางสังคมวัฒนธรรมที่เชื่อมโยงทั้งภายในชุมชน และการสภาพการณ์
จากภายนอก อย่างไรก็ตามชาวบ้านก็มีการกำหนดแนวทางในการนำไปใช้เพื่อควบคุมให้เกิด
ความเท่าเทียมและเสมอภาคโดยเฉพาะในกิจกรรมการใช้น้ำจากฝายร่วมกัน เป็นการสืบทอด
ภูมิปัญญาให้ยังคงดำรงอยู่ และนำไปสู่การผลิตซ้ำในการดำรงชีวิตด้านอื่นๆ ต่อไป

6) ภูมิปัญญาชาวบ้าน: กลไกทางจารีตประเพณีที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำ
เมื่อกกล่าวถึงกลไกทางจารีตประเพณีที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำโดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการ
จัดการน้ำในรูปแบบฝาย จากที่ได้นำเสนอถึงเนื้อหาภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการด้านต่างๆ ที่
เกี่ยวข้องในเบื้องต้นทำให้ทราบว่า นอกจากกลไกของกลุ่มที่ช่วยในการจัดการน้ำให้ประสบผลสำเร็จ

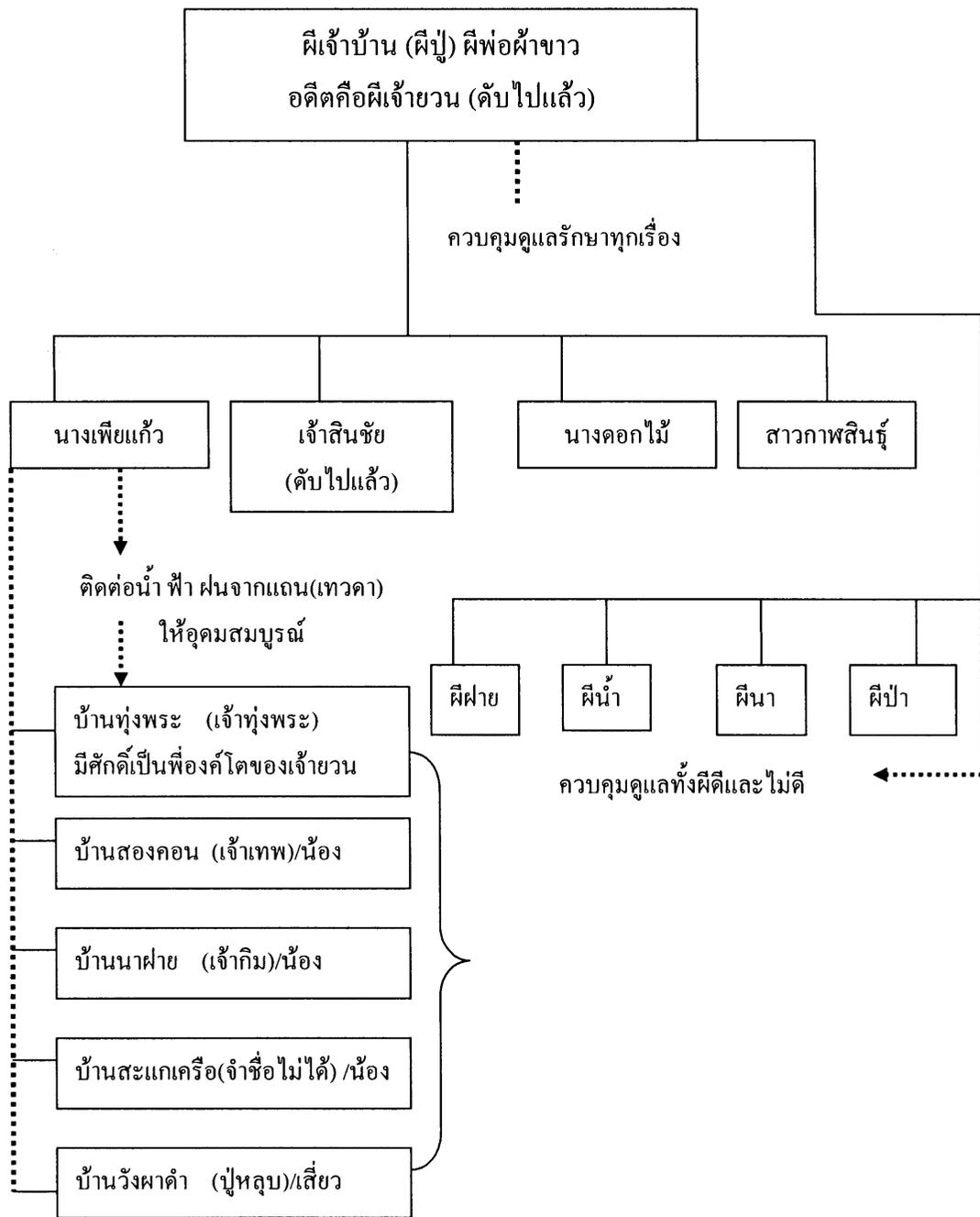
สามารถเกิดการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรร่วมกันได้อย่างเหมาะสมแล้ว ชาวบ้านยังอาศัยกลไกทางจารีตประเพณี ซึ่งมีความเกี่ยวข้องและสอดคล้องเนื้อหาไปทุกส่วนของการทำกิจกรรมของชาวบ้านที่ใช้น้ำร่วมกัน ดังเช่น ชาวบ้านมีการบูชาผีผาย เพื่อให้ช่วยดูแลรักษาผายไม่ให้พัง พิธีกรรมดังกล่าวสืบทอดจากอดีตมาจนถึงปัจจุบัน นอกเหนือจากสิ่งที่กล่าวถึงแล้ว กลไกทางจารีตที่สำคัญและมีส่วนช่วยเพิ่มประสิทธิภาพในการจัดการน้ำของชาวบ้านที่ครอบคลุมทางสำนึกในการใช้ ดูแลทั้งระหว่างคนกับคน คนกับทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติได้เป็นอย่างดี และจากผลการวิจัยพบว่า ในการจัดการน้ำรูปแบบผาย ชาวบ้านมีการยึดถือเรื่องศุภายิตำสอนของคนโบราณ และความเชื่อเรื่องผีซึ่งปฏิบัติและสืบทอดผ่านพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านเดือน 6 ซึ่งเป็นกลไกทางจารีตประเพณีที่สำคัญของระบบการจัดการน้ำของชาวบ้าน มีความลึกซึ้ง และเป็นวัฒนธรรมประเพณีของเฉพาะที่ เฉพาะถิ่น แต่มีคุณค่าและความหมายต่อชาวบ้านที่ครอบคลุมทุกๆ มิติของการใช้ชีวิต ชาวบ้านมีการพัฒนา นำไปใช้ในลักษณะการปรับปรุงประยุกต์กับสภาพการณ์ต่างๆ อย่างชาญฉลาด มีรายละเอียดพอสรุปได้ดังนี้

ในอดีตที่ความเชื่อเรื่องผีดังกล่าวมีความเด่นชัดมาก ซึ่งในรายละเอียดที่จะได้กล่าวถึงต่อไปนี้ซึ่งมีความเด่นชัดค่อนข้างมากสำหรับความเชื่อเรื่องผีเจ้าบ้าน หรือผีปู่ ซึ่งเป็นผีหลักบ้าน หลักเมือง เป็นจุดศูนย์รวมทางใจที่มีคุณค่าและความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของชาวบ้านมาก ซึ่งชาวบ้านได้กล่าวถึงประวัติความเป็นมาของผีผ่านการบอกเล่าเรื่องราว ตำนาน รวมทั้งผี ชาวบ้านก็มีการแบ่งบทบาทอำนาจของผีต่างๆ ตามความเชื่อ ซึ่งสะท้อนถึงโครงสร้างอำนาจของผีภายในหมู่บ้าน และระหว่างชุมชน ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์โดยเฉพาะในเรื่องน้ำ ที่โดยตัวตนของผี องค์ประกอบของขั้นตอนการทำพิธีกรรม การให้ความสำคัญในแต่ละขั้นตอน สัญลักษณ์ต่างๆ ในพิธีกรรม ล้วนสะท้อนให้เห็นว่าชาวบ้านให้ความสำคัญกับน้ำเป็นอย่างมาก และผีก็มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตชาวบ้านมากที่สุด ดังที่พ่อจ๋อง ไตภูเขียว ผู้รู้ จำในอดีต กล่าวว่า “บ้านนี้หากไม่มีผีเจ้าบ้านดูแล ป่านนี้กระเจิดกระเจิงกันไปหมดแล้ว อยู่ไม่ได้หรอก” และตามโลกทัศน์ของชาวบ้านชาวบ้านมีทั้งผีดีและไม่ดี แต่ทั้งนี้ผีก็มีผู้ที่มีอำนาจสูงสุด ที่คอยดูแลผีสด้วยกัน และมีอำนาจหน้าที่ในความเชื่อชาวบ้านแตกต่างกันไป ซึ่งจะได้สะท้อนให้เห็น โครงสร้างอำนาจของผี

(1) ความเชื่อเรื่องผีและพิธีกรรม: ในฐานะกลไกทางจารีตประเพณีที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วถึงกลไกทางจารีตที่สำคัญในการจัดการน้ำรูปแบบผาย ได้แก่ ความเชื่อเรื่องผี โดยเฉพาะผีเจ้าบ้าน ซึ่งเป็นผีที่สัมพันธ์กับวิถีการดำเนินชีวิตของผู้คนทุกๆ ด้าน ซึ่งปฏิบัติผ่านพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านเดือน 6 และความเชื่อและพิธีกรรมดังกล่าวในฐานะกลไกทางจารีตในการ จัดการน้ำ โดยเฉพาะเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องผี ในโลกทัศน์ของชาวบ้านที่สะท้อนผ่านเรื่อง โครงสร้างอำนาจและบทบาทหน้าที่ของผีที่เกี่ยวข้องกับเรื่องน้ำ

ความหมายและวัตถุประสงค์ของพิธีกรรม อีกทั้งในส่วนของการดำเนินพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านในแต่ละขั้นตอน คำกล่าวของพ่อจ๋อง โทฎเจียว อดิตเจ้า และผู้นำฝ่ายบ้าน ซึ่งเป็นผู้รู้ที่เป็นผู้อาวุโสในปัจจุบันนี้ ได้กล่าวว่า “ผีเจ้าบ้านเป็นเจ้าของทรัพยากรทุกอย่าง ทุกแนว ชาวบ้านเป็นผู้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน แต่ก็ต้องช่วยกันดูแลนำ จะได้อยู่เย็นเป็นสุข” ภายใต้นี้แนวความคิดของชาวบ้านดังกล่าว ยังเป็นการตอกย้ำถึงระบบการจัดการทรัพยากรน้ำของชาวบ้านที่ได้เชื่อมโยงเอาความเชื่อเรื่องผีและพิธีกรรม เพื่อใช้เป็นกลไกในการจัดการน้ำและการควบคุมดูแลพฤติกรรมทั้งในด้านจริยธรรม ศีลธรรมของชาวบ้านในการใช้น้ำร่วมกัน อีกทั้งความเชื่อเรื่องผียังสะท้อนให้เข้าใจถึงโลกทัศน์ชาวบ้านในการอยู่ร่วมกับธรรมชาติ และการจัดการทรัพยากรโดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการจัดการน้ำรูปแบบฝ่าย

ก. ความเชื่อเรื่องผี ในโลกทัศน์ของชาวบ้านความเชื่อเรื่องผีสะท้อนผ่าน โครงสร้างอำนาจของผีและการแบ่งบทบาทอำนาจของผีต่างๆ ที่มีความสัมพันธ์ทั้งภายในหมู่บ้าน และระหว่างชุมชน ดังนั้นในการนำเสนอเนื้อหาต่อไปนี้จะได้กล่าวถึง โครงสร้างอำนาจของผีที่มีส่วนสำคัญในการจัดการน้ำ เพื่อจะได้เข้าใจถึงอำนาจของผีที่มีส่วนสำคัญในการจัดการน้ำ ความหมายของพิธีกรรม ประวัติความเป็นมา และขั้นตอนสำคัญต่างๆ ของการทำพิธีกรรม ที่ช่วยสะท้อนให้เห็นการให้ความสำคัญเกี่ยวกับการจัดการน้ำที่สัมพันธ์ทั้งระหว่างคนกับคน คนกับทรัพยากร และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ดังแสดงในภาพที่ 23

ภาพที่ 23 แสดงโครงสร้างอำนาจของผีตามความเชื่อชาวบ้านที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำ

จากภาพที่ 23 แสดงโครงสร้างอำนาจของผีตามความเชื่อชาวบ้าน จะเห็นว่าอำนาจของผีประเภทต่างๆ ไม่เท่ากัน รวมทั้งในส่วนที่สัมพันธ์กับวิถีการดำรงชีวิตหรือ การพึ่งพาผีต่างๆ ก็ไม่เท่ากัน ตามความเชื่อของชาวบ้านแล้ว ผีเจ้ายวนเป็นผีที่มีอำนาจสูงสุด ควบคุมดูแลผีทุกประเภททั้งผีดี ไม่ดี มีอำนาจในการควบคุมดูแลทุกสิ่งทุกอย่างที่เกี่ยวข้องกับการ

ดำรงชีวิตของชาวบ้าน เป็นศูนย์รวมและที่พึ่งทางใจ ที่ชาวบ้านกล่าวเป็นเสียงเดียวกันว่ามีมากกว่า วัด และตามคำบอกเล่าของชาวบ้าน โดยเฉพาะพ่อจ๋อง โทฎฐเขี้ยว ผู้อาวุโส และอดีตเจ้าของ หมู่บ้าน ได้กล่าวถึงประวัติของ ผีเจ้ายวนว่า คนสมัยก่อนได้อันเชิญมาอยู่ที่ศาลใกล้ๆ กับแหล่งน้ำ มีที่มาคือ แต่เดิมบริเวณดังกล่าวคนรุ่นเก่าชุดพบซากกระดูกสิ่งของ เครื่องใช้โบราณ ได้แก่ หม้อ ไห ของมีค่า อยู่ในอาณาบริเวณนี้ โดยพ่อจ๋อง โทฎฐเขี้ยว ซึ่งผู้เฒ่าผู้แก่เล่าว่า “ตามที่บรรพบุรุษเล่า ให้ฟังนั้น ผีเจ้าบ้านนั้นเป็นผีที่มียศเป็นถึงเจ้าเมืองทางภาคเหนือ ที่ชัดเจนว่ามาจากภาคเหนือ เพราะเมื่อมีการเข้าเทียบในร่างของนางเทียบเจ้ายวนจะพูดมีคำ คำ ทุกคำ คำอื่นๆ ฟังไม่รู้เรื่อง ที่มา พักบริเวณดังกล่าวระหว่างที่ได้ทำการสู้รบกับข้าศึก และได้มาล้มตายอยู่ ณ ที่แห่งนี้ ” ซึ่งที่มา ดังกล่าวทำให้ชาวบ้านที่มาอยู่แรกๆ ตั้งแต่คนรุ่นพ่อก็มาตั้งศาลไว้เพื่อให้ผีเจ้าเมืองได้สิงสถิตอยู่ บริเวณนี้และเพื่อให้ช่วยดูแลปกป้องรักษาผู้คน หรือชาวบ้านให้อยู่เย็นเป็นสุข ปราศจากภัยทั้งปวง เนื่องจากในสมัยก่อนนั้นบริเวณนี้มีสภาพธรรมชาติเป็นป่าทึบ มีสัตว์มากมาย ทั้งกวาง ผาน เสือ ลิง ค่าง บ่าง ชะนี ช้าง ซึ่งมีทั้งสัตว์ที่เป็นอันตราย และไม่เป็นอันตราย รวมทั้งมีโจร ขโมย สหาย มากมาย ที่ผ่านมาหลบหนีภัย เป็นที่น่ากลัวของชาวบ้านในสมัยนั้น รวมทั้งยังช่วยควบคุมดูแลผี ทั้งมวลตามที่ได้กล่าวถึงข้างต้น ปัจจุบันนี้ผีเจ้ายวนชาวบ้านมีความเชื่อว่าดับ ไปแล้ว จากการเข้าทรงร่างนางเทียบในยุคต่อๆ มา และผีที่มาสืบทอดอำนาจก็คือ ผีพ่อผ้าขาว เกี่ยวกับผีพ่อผ้าขาว ซึ่งนายบุญ ด้วงเงิน ซึ่งเป็นเจ้าหนึ่งในสามคนของหมู่บ้าน และเป็นผู้รู้จากฝ่ายบ้าน เล่าให้ฟังว่า “เจ้า ยวนดับไปหลายปีแล้ว ตอนนั้นคนที่มาแทนเป็นผู้น้อง ชื่อว่าเจ้าพ่อผ้าขาว และชวนพี่ๆ น้องๆ มาอยู่ นำ ชื่อนางดอกไม้ และสาวกาพลินธุ์ ” ผีแต่ละตัวในปัจจุบันถ้าเจ้าพ่อผ้าขาวไม่ชวนมาอยู่ก็อยู่ ด้วยกันไม่ได้ ซึ่งอำนาจในการดูแลปกป้องรักษา ก็จะครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างเช่นเดิม และ บทบาทหน้าที่ที่สำคัญซึ่งเชื่อมโยงกับการทำมาหากินที่ต้องพึ่งพาน้ำโดยตรงก็คือ พ่อผ้าขาวจะมี หน้าที่ในการเชิญนางเหยแก่้ว ไปนำฟ้า ผน และแหล่งน้ำอื่นๆ รวมถึงฝายให้มีสภาพใช้การได้ และน้ำทำอุดมสมบูรณ์ ซึ่งมีตำนานที่ชาวบ้านเล่าสืบทอดกันมาซึ่งจะได้กล่าวถึงนางเหยแก่้ว ซึ่งเป็นผีสำคัญที่ช่วยดูแล จัดการเรื่องน้ำให้กับชาวบ้านทั้งหมู่บ้านนี้ และหมู่บ้านอื่นๆ ที่มาร่วม พิธีกรรม ซึ่งถือว่าเป็นบ้านพี่เมืองน้อง

ส่วนผีที่สัมพันธ์กับเรื่องน้ำโดยตรง ก็คือ ผีนางเหยแก่้ว ตามความ เชื่อของชาวบ้านผีดังกล่าวจะดูแลเรื่องน้ำทำโดยตรง โดยเจ้าบ้านวังสวาบทั้งสามคนกล่าวว่า “เพื่อน จะช่วยตามเบ็งฟ้า เบ็งผนจากถน (เทวดา) และทุกสิ่งอย่างที่เกี่ยวข้องกับน้ำ และปูปลา สำคัญหลาย ถ้าไม่ใช่ยอนนางเหยแก่้ว บ้านเฮาก็บมีน้ำกิน น้ำใช้บมีอยู่มีกินถึงปานนี้ดอก” ตามลักษณะของนาง เหยแก่้ว ซึ่งเป็นผีที่มีความสวยสด คงงามหาใครเทียบได้ ในอดีตเจ้ายวนจึงให้ช่วยเป็นผู้นำในการ ไปขอน้ำ ขอฟน จะเป็นเรื่องฝาย และอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับน้ำ และยังคงครอบคลุมถึงผลผลิต

ที่มีมาจากน้ำอีกด้วย เช่น กุ้ง หอย ปู ปลา ให้อุดมสมบูรณ์ นางเพี้ยแก้วนอกจากจะมีคุณค่าทางใจ และเป็นตัวแทนของการนำน้ำท่าและความอุดมสมบูรณ์มาให้บ้านวังสวาบแล้ว ยังเป็นที่พึ่งของบ้านพี่เมืองน้องดังที่ได้กล่าวถึงแล้วบ้านที่เข้าร่วมพิธีกรรมอีก 5 บ้าน ก็จะมีการเทียม (เข้าร่างทรง) นางเพี้ยแก้ว ในช่วงทำพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านด้วย ซึ่งในการเทียมจะแตกต่างจากเทียมผีตัวอื่นๆ คือ สำหรับนางเพี้ยแก้ว ทั้ง 6 หมู่บ้านจะมีนางเทียมร่วมกันเพียงคนเดียว จะเปลี่ยนไปที่ยุคก็สมัยก็ตาม ในอดีตคนที่จะเป็นนางเทียมได้จะต้องเป็นคนผมหอม หน้าตาสวย ไม่สูบบุหรี่ ไม่กินเหล้า เป็นสำคัญ นางเทียมคนปัจจุบันอยู่บ้านสะแกเครือ ซึ่งหากเป็นนางเทียมผีหลักๆ ของบ้าน เช่น พ่อผ้าขาว นางสาวกาฬสินธุ์ และนางดอกไม้ก็จะมีนางเทียมของบ้านวังสวาบเท่านั้น

ผีน้ำหรือพระแม่คงคา เป็นผีประจำแหล่งน้ำต่างๆ ชาวบ้านเชื่อว่าแหล่งน้ำทุกแหล่งมีผีดูแล จะใช้ประโยชน์ต้องบอกกล่าว ดังนั้นในช่วงที่วันเพ็ญเดือน 12 จึงมีประเพณีลอยกระทง เพื่อขอโทษที่ได้ล่วงเกิน ในการใช้น้ำ อาจจะถูกปรก ใช้น้ำมาก เป็นต้น

ส่วนผีฝาย เป็นความเชื่อเรื่องผีที่มีมาพร้อมกับภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำรูปแบบฝาย ซึ่งชาวบ้านมีความเชื่อว่า ทุกฝายมีผีดูแล

จากผลการวิจัยพบว่า ในด้าน โครงสร้างอำนาจของผีแต่ละตน โครงสร้างอำนาจดังกล่าวช่วยสะท้อนให้ทราบถึงโลกทัศน์ของชาวบ้านที่มีต่อผี และความสัมพันธ์ที่มีต่อการจัดการทรัพยากรน้ำ โดยเฉพาะภายใต้โลกทัศน์ดังกล่าวยังกำหนดโครงสร้างบทบาทของผีที่สำคัญที่มีต่อการจัดการน้ำซึ่งผีที่มีอำนาจควบคุมดูแลในทุกๆ เรื่องก็คือ ผีเจ้าบ้าน (ปัจจุบันผีพ่อผ้าขาว) ส่วนผีอีกตนหนึ่งที่มีบทบาทดูแลเรื่องน้ำโดยตรงคือ ผีนางเพี้ยแก้ว เป็นเสมือนหนึ่งสะพานเชื่อมระหว่างผีกับผี และผีกับเทวดา (ชาวบ้านเรียกว่าแก่น) เพื่อจะติดตามไปขออำนาจฝนให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ ผีตนดังกล่าวชาวบ้านจึงให้ความสำคัญรองลงมาจากผีเจ้าบ้านที่ตีพิจารณาได้จากการตั้งศาลออกมาต่างหากอีกหนึ่งศาลเพื่อบูชา พร้อมทั้งมีวิธีการเอาใจที่สอดคล้องตามตำนานเกี่ยวกับผีตนนี้ ส่วนผีน้ำ ซึ่งเกี่ยวข้องกับการดูแลเรื่องแหล่งน้ำโดยตรงและผีฝาย ขณะเดียวกันสิ่งที่บ่งบอกถึงการให้ความสำคัญต่อผีแต่ละตนก็แสดงออกผ่านรูปธรรมในแง่ของการสร้างศาลหรือที่ชาวบ้านเรียกว่าหอไว้บูชา รวมทั้งองค์ประกอบอื่นๆ มีพวงมาลัย มีรูปแกะสลักช้างม้า เป็นต้น ในทำนองเดียวกันความเชื่อเรื่องผีเป็นกลไกทางจารีตที่สำคัญในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำของชุมชน โดยเฉพาะสิ่งที่สะท้อนให้เห็นความชัดเจนของอำนาจที่แตกต่างกันที่สำคัญคือ พิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้าน ซึ่งจะได้กล่าวถึงในรายละเอียดต่อไป นอกจากนี้ยังพบว่าเครือข่ายทางสังคมระหว่างผี ผีกับคน คนกับคน คนกับธรรมชาติ ภายใต้การนับถือผีตนเดียวกัน ใช้ประโยชน์จากสายน้ำหลักเดียวกัน และความเป็นเครือญาติ ช่วยโยงยึดกระชับความสัมพันธ์ให้แน่นแฟ้น ทั้งนี้สิ่งที่ช่วยต่อยอดให้เห็นชัดเจนคือการส่งนางเทียม จำและตัวแทน

ชุมชนเข้าร่วมในงานบุญเลี้ยงบ้านทุกปี อาจกล่าวได้ว่า ความเชื่อเรื่องผีเป็นกลไกสำคัญที่ช่วยควบคุมกำกับให้ผู้คนทั้งภายในและภายนอกชุมชนมีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกันจากรุ่นสู่รุ่น

ผลการวิจัยดังกล่าวสอดคล้องกับที่ สมใจ ศรีหล้า และวิไลวงศ์ กฤษณะภุมิต (2547) ศึกษาเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการแหล่งน้ำที่พบว่า ในโลกทัศน์ชาวบ้านผีที่อยู่ในชุมชน และรอบๆ ชุมชนที่ชาวบ้านรู้จักและค่อนข้างมีอิทธิพลต่อชาวบ้านมีประเภทต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นระดับครัวเรือน ระดับชุมชน มีอำนาจไม่เท่ากัน และผีที่มีอำนาจสูงสุด เช่นผีปู่ตาแสนอาจนันมีอำนาจทั้งหมด (as a whole) ในชุมชน ไม่ว่าจะต่อระดับปัจเจก ชุมชน และต่อวิถีชีวิตชาวบ้านแทบทุกด้าน ตั้งแต่เกิดจนตาย สิ่งที่น่าสนใจให้เห็นความชัดเจนของอำนาจที่แตกต่างกันที่สำคัญคือ พิธีกรรม รวมทั้งพบว่ากลไกสำคัญในการจัดการแหล่งน้ำ คือ ความเชื่อเรื่องผี โดยเฉพาะผีปู่ตาซึ่งเป็นกลไกในการควบคุมการใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำ ต่างๆ ของชุมชน

อีกทั้งผลการวิจัยในด้านสิทธิอำนาจและระบบการจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชุมชนชาวนาลุ่มน้ำชีของ สุรียา สมทุภะปดี และคณะ (2536) ที่ทุกกรณีศึกษาต่างก็มี “ผี” เป็นศูนย์กลางของพิธีกรรมและความเชื่อทั้งสิ้น ซึ่งปรากฏการณ์ความเชื่อดังกล่าว โดยในมิติที่หนึ่ง ความสัมพันธ์ระหว่าง “ผี” กับทรัพยากรธรรมชาติ ดังบางตัวอย่างเช่น การใช้เรียกลักษณะที่ตั้งและชื่อสถานที่ประกอบพิธีกรรม มิติที่สอง ผี คือ มโนทัศน์ว่าด้วยสิทธิอำนาจดั้งเดิมของชุมชนชาวนาอีสาน ซึ่งสิทธิอำนาจ เป็นอำนาจอันชอบธรรมที่สมาชิกในกลุ่มหรือสังคมให้สิทธิอำนาจเป็นสิทธิในการควบคุมพฤติกรรม การกระทำหรือการตัดสินใจของคนอื่นๆ และชาวบ้านได้ยกให้ “ผี” เป็นสื่อกลางในการจัดการความสัมพันธ์ของคนในสังคม (โดยผ่านการติดต่อกับเจ้าและกฐะเรียบหรือชะล่า) และระหว่างคนกับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ (โดยผ่านการขอฝน ขอความอุดมสมบูรณ์ ขอให้ปลอดภัยจากพายุ) และยังพบว่าองค์ความรู้พื้นบ้านเกี่ยวกับทรัพยากร ชีให้เห็นว่าภูมิปัญญาหรือองค์ความรู้เกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติประเภทต่างๆ เช่น แหล่งน้ำ ที่ดิน และป่าไม้ และองค์ความรู้เกี่ยวกับระบบการจัดการ มีเนื้อหาส่วนสำคัญที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรม ความเชื่อทางศาสนา ซึ่งชาวบ้านใช้ความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนาเป็นกลไกสำคัญในการจัดการและควบคุมพฤติกรรมของคนในสังคม และเกี่ยวข้องกับกรรมสิทธิ์ ซึ่งเป็นกรรมสิทธิ์ร่วมกันทั้งในชุมชน ระหว่างชุมชน รวมทั้งสถาบันหรือองค์กรพื้นบ้าน กฐะเรียบ และข้อห้าม การลงโทษกรณีผิดผี และการใช้ประโยชน์และการอนุรักษ์ทรัพยากร ซึ่งทั้งหลายทั้งมวลผ่านความเชื่อและพิธีกรรมเป็นกลไกสำคัญในการจัดการ และยังสามารถสะท้อนว่า ความเชื่อเรื่องผีไม่ใช่เรื่องงมงายสำหรับชาวบ้าน แต่เป็นเรื่องที่ช่วยพัฒนาด้านจิตสำนึก หรือเป็นเครื่องผูกร้อยใจ

ที่สำคัญที่จะทำให้เกิดการอยู่ร่วมกันได้อย่างไม่ขัดแย้ง ไม่เอาเปรียบทั้งระหว่างคนกับคน และคนกับสิ่งแวดล้อมต่างๆ

จากการพิจารณาในด้าน โครงสร้างอำนาจของผีที่สัมพันธ์กับการจัดการทรัพยากร โดยเฉพาะทรัพยากรน้ำที่กล่าวถึงข้างต้น ความเชื่อเรื่องผีเป็นกลไกที่สำคัญในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำของชุมชน ที่สะท้อนให้เห็นความชัดเจนของอำนาจที่แตกต่างกัน นอกจากนั้นยังพบว่าเครือข่ายทางสังคมระหว่างผี ผีกับคน คนกับคน คนกับธรรมชาติ ภายใต้การนับถือผีตนเดียวกัน ใช้ประโยชน์จากสายน้ำหลักเดียวกัน และความเป็นเครือญาติ ช่วยโยงยึดกระชับความสัมพันธ์ให้แน่นแฟ้น ทั้งนี้สิ่งที่ช่วยต่อยอดให้เห็นชัดเจนคือการส่งนางเทียม จ้าและตัวแทนชุมชนเข้าร่วมในงานบุญเลี้ยงบ้านทุกปี อาจกล่าวได้ว่า ความเชื่อเรื่องผีเป็นกลไกสำคัญที่ช่วยควบคุมกำกับให้ผู้คนทั้งภายในและภายนอกชุมชนมีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกันจากรุ่นสู่รุ่น และชาวบ้านได้ยกให้ “ผี” เป็นสื่อกลางในการจัดการความสัมพันธ์ของคนในสังคม โดยผ่านการติดต่อกับจ้า ผ่านนางเทียม อีกทั้งระหว่างคนกับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยผ่านการขอฝน ขอความอุดมสมบูรณ์อีกด้วย

ข. ตำนานเรื่องผีนางเพี้ยแก้ว ผีที่สัมพันธ์กับน้ำ

จากโครงสร้างอำนาจของผีดังกล่าวข้างต้น ในด้านการจัดการทรัพยากรน้ำ พบว่าชาวบ้านให้ความสำคัญกับทรัพยากรดังกล่าว ผ่านผีตามอำนาจหน้าที่ที่แตกต่างกันไป และยังพบว่าสิ่งที่ช่วยต่อยอดความสำคัญของผีที่มีอำนาจสูงสุดก็คือ ผีเจ้าบ้าน มีการบอกเล่าถึงประวัติความเป็นมาของผีที่สืบทอดจากปากต่อปากที่ผู้รู้เล่าสู่กันฟัง ในขณะเดียวกันผีที่เกี่ยวกับเรื่องน้ำโดยตรง ก็คือผีนางเพี้ยแก้ว ซึ่งพบว่ามีตำนานหรือเรื่องเล่าถึงที่มาที่น่าสนใจ ซึ่งเป็นสิ่งที่จะช่วยทำให้ความเชื่อเรื่องผีสามารถที่จะมีการผลิตซ้ำ และสืบทอดต่อไปได้ โดยที่ตำนานที่จะได้กล่าวถึงนี้ เพื่อให้เห็นว่า ภายใต้โลกทัศน์ของชาวบ้านเมื่อไรที่ให้ความสำคัญกับอะไร ก็จะมีสิ่งที่ช่วยต่อยอดให้ผู้คนเชื่อถือก็จะมีชัดเจนดังตำนาน โดยเฉพาะในส่วนที่จะกล่าวถึงนี้จะหยิบยกมาเฉพาะผีนางเพี้ยแก้ว ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

“ตำนานผีนางเพี้ยแก้ว” ผีที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำ เรื่องราวนี้ถูกถ่ายทอดเป็นเรื่องเล่าที่คนโบราณเล่าถึงความเป็นมาของนางเพี้ยแก้วไว้อย่างน่าสนใจ โดยนายบุญผู้เงิน ซึ่งผู้รู้จากฝ่ายบ้าน และเป็นเจ้าของหมู่บ้านเล่าว่า “พ่อแม่เล่าให้ฟังว่า นางเพี้ยแก้วเกิดในสมัยบักเจ็ดฮวด เจ็ดไห (กินข้าววันละเจ็ดฮวด กินเหล้าวันละเจ็ดไห) ไร่เจ็ดฮวดมันเป็นคนมีกำลัง หลากกว่าคนธรรมดา มันสามารถลากอกไผ่เป็นภูเขา แบกต้นยางได้ที่ละสามต้น หาดัน (สัตว์ป่า) ได้ที่ละสามขยุ มือมันใหญ่มากจนเขาเรียกมันว่า บักมือโป้ มันหยิบบาทเดียวได้สามไฮ่นา เรื่องอะไรที่คนเขาทำกันไม่ได้มันก็ทำได้ มีตัวอย่างก็คือ มีจินาย (จิหรัด จิโป้ม) อยู่สามขยุ สามขยุนี้

ใครเข้าไปเอาก็บได้ แต่มันสามารถหักขาจिनยได้ ส่วนพ่อบักเจ็ดหวดเจ็ดไหเห็นมันแปลกทั้งยังกินหลายก็เลยปืมไม้ยางหักลงไป หวังว่าจะให้ไม้ยางทียบไอ้เจ็ดหวดเจ็ดไหให้มันตายไปโถด แต่มันก็รับไม้ยางได้บ่ย่านหยัง แล้วบักเจ็ดหวดเจ็ดไหมันก็แบกเอาไม้ยางไปตันท่าเรือขวางน้ำไว้ คนจี่เรือมาก็เลยจ้างให้ไอ้เนื่อเอาไม้หนีออก มันก็ทำให้และบัดนี้มันก็เลยมาเห็นนางเพี้ยแก้วกำลังหาปลาอยู่แถวนั้น นางนี้ก็ทำอะไรได้แบบไม่น่าเชื่อเหมือนกัน หาปลาโดยการเอาหีชู ชูทีหนึ่งได้ทีละ 3 บั้งนา บักเจ็ดหวดเจ็ดไหก็พายไค้ยมมา มันเอาไค้ชุนางเพี้ยแก้ว นางเพี้ยแก้วก็เอาหีชูรับ (ในหียังมีปลาอยู่มีความจุถึง 3 บั้งนา) แทกไปพร้อมกับความโกรธหรือแห่งมักก็บู้แล้วบักเจ็ดหวดมันก็ขอเอาปลาที่ออกมาจากหีของนางเพี้ยแก้วในตอนนั้น นางเพี้ยแก้วก็ให้จ๊กเพิ่นจะว่าจ้งได้ และก็ถือว่ามันได้กับนางเพี้ยแก้วแล้วหว่าตอนนั้น ทุกวันนี้ก็เลยต้องเอาไค้ใหญ่ๆ ยาวๆ มาถวาย แต่ใช้ท่อนไม้แทนเคื่อ แล้วแกะสลักให้เป็นรูปเป็นร่างไค้ใหญ่ เขาฐู้จ๊กว่านางเพี้ยแก้วมักไค้ใหญ่ก็ย่อนคนรุ่นพ่อรุ่นแม่เล่าให้ฟังนั้นแหละ”

เมื่อถึงตอนที่พ่อบุญเล่าจบพร้อมกับเสียงฮาตรีมของคนที่นั่งฟังอยู่ด้วยกัน พ่อบุญบอกว่า “ไม่เคยมีใครมาถาม พอมีคนถามก็เลยอยากเล่าให้ฟังอย่างมองว่าเป็นเรื่องรามกเคื่อลูกหลาน” แต่พ่อบุญถือว่คนรุ่นก่อนจะทำอะไรก็มีที่มาที่ไปเขาบอกสอนลูกหลานให้เข้าใจคน รู้จักเอาใจ แล้วก็เล่าสืบต่อกันมาถึงรุ่นนี้

เมื่อพิจารณาถึงเนื้อหาในตำนานดังกล่าว และจากการสังเกตในวันที่ไปร่วมพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านในปีที่ผ่านมา ชาวบ้านให้ความสำคัญต่อผีดังกล่าวมาก เนื่องจากมีการตั้งศาลแยกต่างหากจากผีเจ้าบ้าน โดยมีการตั้งหอหรือศาลที่สร้างให้นางเพี้ยแก้ว และนางสนมฝ่ายซ้ายและฝ่ายขวาได้สังสถิต มีการบูชา อันได้แก่ ดอกไม้ ธูป เทียน ช้าง ม้า ม้าลาย และสิ่งที่ขาดไม่ได้ซึ่งสอดคล้องกับตำนานที่พ่อบุญได้เล่าให้ฟังคือ ท่อนไม้ขนาดกลางแกะสลักเป็นรูปอวัยวะเพศชาย หรือบางครั้งเวลาชาวบ้านพูดให้สุภาพจะเรียกว่า “ดอกบัว” ตามภาษาของชาวใต้ ซึ่งก็หมายถึงอวัยวะเพศขายนั่นเอง หากไม่สังเกตและพูดคุยกันถึงรายละเอียดผู้ศึกษาก็ยังเข้าใจว่าเป็นดอกบัวจริงๆ เนื่องจากการแกะสลักท่อนไม้ที่เห็นมีลักษณะอีกด้านหนึ่งเหมือนดอกบัว พ่อบุญและเพื่อนๆ จำได้ว่า “ดอกบัวที่บูชาทำอันเล็กไม่ได้ จะต้องถูกทักท้วงในยามที่เข้าร่างทรงมาช่วงทำบุญเดือน 6 ต้องทำอันใหญ่ๆ ขนาดพอเหมาะที่นางเพี้ยแก้วเพิ่นมัก” จะเห็นว่าการสืบทอดทางตำนานหรือเรื่องเล่าก็เป็นเครื่องมือหนึ่งในการต่อยอดเรื่องความเชื่อที่มีอยู่ถึงปัจจุบัน ได้ แต่มีโอกาศที่จะสูญหายไปได้ด้วยตัวคนหรือผู้รู้ที่ทราบและสืบทอดเรื่องราวดังกล่าวไว้ อีกทั้งในการสืบทอดจะเป็นตามโอกาศเป็นสำคัญ ซึ่งถ้าคนไม่สนใจจริงก็จะไม่มีการพูดคุยถึงเรื่องดังกล่าว แต่จากข้อมูลก็ช่วยทำให้เข้าใจว่าความเชื่อดังกล่าวมีความลึกซึ้งและมีความเชื่อมโยงถึงการให้คุณค่าและความหมายต่อเรื่องราว ชาวบ้านนำมาปฏิบัติผ่านพิธีกรรมสอดคล้องไปในแต่ละ

ขั้นตอน ซึ่งจะได้กล่าวถึงในรายละเอียดต่อไป อีกทั้งความเชื่อดังกล่าวถูกสืบทอดและถือปฏิบัติมาได้โดยผ่านเครื่องมือสำคัญคือ “จ้ำ” ซึ่งชาวบ้านถือว่าเป็นสมุนผี และเป็นเรื่องเล่าที่ค่อนข้างชัดเจน เนื่องจากเป็นเรื่องที่สำคัญและเกี่ยวข้องกับเรื่องน้ำซึ่งเป็นทรัพยากรที่สำคัญที่ชาวบ้านพึ่งพา จึงมีการสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

สอดคล้องกับที่ จารูวรรณ ธรรมวัตร (2543) กล่าวถึงพื้นเพความรู้ของชาวบ้านที่สั่งสมสืบทอดกันมานั้นมี 2 ลักษณะคือ ลักษณะที่เป็นนามธรรมและลักษณะที่เป็นรูปธรรม ลักษณะที่เป็นนามธรรม ได้แก่ โลกทัศน์ ซึ่งเป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิต เกี่ยวกับมนุษย์ที่ดีควรจะเป็นอย่างไร หน้าที่ของมนุษย์ควรเป็นอย่างไรหรืออาจเป็นแนวคิดเกี่ยวกับการเกิด แก่ เจ็บ ตาย คุณค่าและความหมายของทุกสิ่งในชีวิตประจำวัน ซึ่งอาจสืบทอดมาโดยตรงในลักษณะสุภาษิตคำสอน ฝน หรืออาจสืบทอดโดยอ้อมในตำนานเรื่องเล่าหรือนิทานต่างๆ ส่วนพื้นเพความรู้ชาวบ้านที่มี ลักษณะเป็นรูปธรรมมักเป็นเรื่องเฉพาะทาง เช่น การทำมาหากิน การเกษตร สถาปัตยกรรม ศิลปดนตรี ศิลปการละเล่น หัตถกรรม ซึ่งภูมิปัญญาเหล่านี้ ปรากฏออกมาอย่างสัมพันธ์ใกล้ชิดกันสามลักษณะคือ ความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อม เช่น ธรรมชาติ พืช สัตว์ ความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดระหว่างคนที่อยู่ร่วมกันเป็นชุมชน ทั้งในระดับครอบครัว เครือญาติ เพื่อนบ้าน ในชุมชนเดียวกันและระหว่างชุมชน นอกจากนี้ยังสัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งเหนือธรรมชาติและศาสนา

ดังที่ผลการวิจัยพบว่า องค์กรความรู้ที่ชาวบ้านสืบทอดโดยผ่านการบอกเล่าหรือตำนานเกี่ยวกับผีต่างๆ โดยเฉพาะผีเจ้าบ้านและนางเพี้ยแก้ว มีนัยยะสำคัญว่า เมื่อไรที่มีเรื่องเล่าถึงที่ไปที่มาของผีได้ชัดเจน สิ่งที่ชาวบ้านปฏิบัติต่อผีที่แสดงถึงความเคารพและการให้ความสำคัญก็ปรากฏชัดเจน และมีรูปธรรมที่แสดงผ่านสัญลักษณ์ที่ชาวบ้านกำหนดขึ้นภายใต้โลกทัศน์ที่ชาวบ้านมีต่อผีดังกล่าวอีกด้วย สิ่งที่สำคัญไปกว่านั้นคือ เมื่อมาถึงอีกยุคสมัยหนึ่ง ตำนานหรือเรื่องเล่ามีความจำเป็นมากสำหรับการที่จะเอื้อให้การสืบทอดผ่านความเชื่อเรื่องผีจะมีความน่าเชื่อถือ ดังนั้นจึงเป็นประเด็นที่น่าสนใจว่า โลกทัศน์เรื่องนี้จะคงอยู่ได้อย่างไรในยุคต่อๆ ไป และในส่วนที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้ ถือว่าเป็นกลไกทางจารีตที่สำคัญที่สืบทอดผ่านการประกอบพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้าน เดือน 6

ค. พิธีกรรม “บุญเลี้ยงบ้าน” เดือน 6

หากจะกล่าวถึงพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการจัดการน้ำแล้ว ในหมู่บ้านแห่งนี้ชาวบ้านก็ให้ความเชื่อเรื่องผีเป็นตัวกำหนดในการที่จะทำพิธีกรรมต่างๆ ที่สำคัญคือ บุญเลี้ยงบ้าน เลี้ยงผีฝ่าย ขออนุญาตผิวน้ำ เป็นต้น ส่วนพิธีกรรมอื่นๆ ที่ยกตัวอย่างโดยขั้นตอนจะไม่ซับซ้อน เป็นเพียงการขออนุญาตเพื่อแสดงความอ่อนน้อมถ่อมในการที่จะใช้ทรัพยากรบริเวณ

นั้นๆ ดังเช่น พิธีกรรมบูชาผีฝาย ซึ่งปฏิบัติเฉพาะบางกลุ่มเท่านั้น กล่าวคือทุกๆ เดือน 6 มีฝายห้วยหม้อแตก ฝายผาข้าวหลาม จะมีการตั้งศาลไว้หน้าฝาย และมีพิธีกรรมการเลี้ยงผีอย่างง่ายๆ โดยผู้ใช้น้ำจากฝายต่างๆ นั้นจะต้องเวียนกันไปเลี้ยงเหล่าไห ไก่ตัว ข้าวปั้นหนึ่ง ดอกไม้โดยชาวบ้านผู้ใช้น้ำกล่าวว่า “ให้ฝายอยู่ อย่าให้โป๊ด ให้เพ ฝนตกน้ำนอง ได้เฮ็ดนา เฮ็ดไร่” จึงมีการบูชากันทุกปี เนื่องจากเชื่อว่าจะช่วยดูแลไม่ให้ฝายพัง และสามารถรับน้ำ กักเก็บไว้ในฤดูกาลทำนาต่อไป ส่วนฝายอื่นๆ เนื่องจากเชื่อว่าได้ร่วมทำบุญเลี้ยงบ้านในเดือน 6 ที่ศาลเจ้าบ้านอยู่แล้ว จึงไม่จำเป็นต้องตั้งศาลไว้หน้าฝาย แต่จะบอกผ่านผีเจ้าบ้านซึ่งควบคุมดูแลผีฝาย ผีน้ำอยู่แล้ว ให้ช่วยไปบอกและดูแลให้ ในการประกอบพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านมีความหมาย คุณค่าที่สะท้อนผ่านขั้นตอนต่างๆ ในการประกอบพิธีกรรม ดังแสดงในภาพที่ 24

ประกอบพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านเดือน 6
วันที่ 1 มิถุนายน 2548 ณ บริเวณศาล
ผีเจ้าบ้านตั้งอยู่บริเวณฝายบ้านบ้าน

พิธีผูกแขนและขอพรจากนางเทียมผีต่างๆ

ชาวบ้านตั้งศาลบูชาผีนางเพี้ยแก้ว “ที่
เกี่ยวข้องกับน้ำและความอุดมสมบูรณ์”

ภาพที่ 24 ภาพถ่ายชุดพิธีกรรมงานบุญเลี้ยงบ้านเดือน 6 ที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำของชาวบ้าน
ปี พ.ศ. 2548

รายละเอียดในการประกอบพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านเดือน 6 ซึ่งเป็นพิธีกรรมที่ถูกกำหนดโดยชาวบ้านโดยใช้ความเชื่อเรื่องผีนำในการเคารพ เป็นพิธีกรรมที่เป็นศูนย์รวมทางใจ และสะท้อนให้เข้าใจแก่นของวัฒนธรรมดั้งเดิมที่ได้ถูกนำมาเชื่อมโยงในการจัดการทรัพยากรของชุมชน ซึ่งชาวบ้านใช้เป็นกลไกในการจัดการทรัพยากรและในเรื่องการควบคุมพฤติกรรมของชาวบ้านที่มีมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการใช้น้ำร่วมกัน การดูแลรักษา การรักษาภูเขมณฑต่างๆ เป็นต้น โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการเสริมสร้างพลังทั้งทางด้านจริยธรรม ศีลธรรม ความเชื่อเรื่องผีจึงมีส่วนช่วยพัฒนาจิตสำนึกของชาวบ้านที่มีต่อคินน้ำ ป่า ซึ่งเป็นเรื่องที่เกิดได้ยาก รวมทั้งยากที่คนภายนอกจะเข้าใจ แต่ถ้าเกิดได้จะทำให้เกิดความยั่งยืนในการใช้ทรัพยากรร่วมกัน ดังนั้นในการนำเสนอเกี่ยวกับพิธีกรรมความเชื่อเรื่องผีที่สัมพันธ์กับการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำในรูปแบบผาย จึงจะนำเสนอในประเด็นสำคัญที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านซึ่งเป็นพิธีกรรมเลี้ยงทำบุญเลี้ยงผีที่ดูแลบ้านเมือง เนื่องจากเป็นเครื่องมือหลักที่ชาวบ้านได้สืบทอดความเชื่อเรื่องผี ที่ครอบคลุมทั้งแนวคิด วิถีปฏิบัติและผลที่เกิดขึ้นในทางจริยธรรม ศีลธรรม เป็นการควบคุมพฤติกรรม ให้เกิดเป็นสำนึกที่ดีในการใช้ทรัพยากรน้ำร่วมกัน เพื่อจะได้ทราบถึงความสัมพันธ์ระหว่างพิธีกรรมและความเชื่อเรื่องผีกับการจัดการน้ำในรูปแบบผาย ซึ่งจะได้นำเสนอผ่าน“พิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้าน” กล่าวถึงในรายละเอียดต่อไปนี้ (ดูภาพที่ 24 ประกอบ)

ก. ชื่อ และความหมายของพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้าน บุญเลี้ยงบ้านก็เรียกบุญเลี้ยงผีเจ้าบ้านก็เรียก หมายถึง ประเพณีทำบุญเลี้ยงหลักบ้าน หลักเมือง ซึ่งชาวบ้านเชื่อว่าผี “ผี” ซึ่งถือว่าเป็นผีเจ้าบ้านดูแลปกป้องรักษาบ้านเมือง และเป็นผีที่มีอำนาจสูงสุดของหมู่บ้าน ที่ควบคุมดูแลทั้งผีด้วยกัน และดูแลครอบคลุมทุกๆ เรื่องในวิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้าน โดยเฉพาะในเรื่องทรัพยากร ไม่ว่าจะเป็นคิน น้ำ ป่า และผลผลิตจากทรัพยากร เป็นต้น ชาวบ้านจึงเปรียบเสมือนผู้ใช้ ผีเป็นผู้ควบคุมดูแลให้เกิดความสมดุล บุญดังกล่าว ซึ่งจัดขึ้นทุกปี และประกอบพิธีกรรมในช่วงเดือน 6 ก่อนลงทำนา ซึ่งเป็นช่วงฤดูแล้ง บุญดังกล่าวถือเป็นประเพณีความเชื่อที่ทำหน้าที่ทางสังคมและวัฒนธรรมโดยการแสดงออกผ่านพฤติกรรมกรรมมีส่วนร่วมของชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรตามยุคสมัย บุญเลี้ยงบ้าน เป็นพิธีกรรมที่มีการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดมาตามประเพณีเก่าแก่ของชาวบ้านวังสวาบจนถึงยุคสมัยปัจจุบัน

ข. ช่วงเวลาของการทำพิธีกรรม ชาวบ้านไม่ได้กำหนดวัน เวลาที่แน่นอน เนื่องจากชาวบ้านจะยึดเอาความสะดวกของชาวบ้านเป็นหลัก โดยในการกำหนดจะต้องเกี่ยวข้องกับบ้านพี่เมืองน้องด้วย ซึ่งบ้านแรกที่เลี้ยงบ้านคือ บ้านทุ่งพระ เนื่องจากผีเจ้าบ้านมีศักดิ์เป็นที่ชายของค้โต และบ้านวังสวาบจะจัดงานบุญเลี้ยงบ้านเป็นอันดับที่ห้า และจะกำหนดช่วง

2 ชั้น คือ ชั้นที่สูงกว่าจะเป็นที่ตั้งของรูปแกะสลักต่างๆ มีดอกไม้ รูป เทียน กรวย หรือโศย และเครื่องเช่นบูชาต่างๆ ทั้งเหล้า ไก่ เครื่องนุ่งห่มของผี เป็นต้น พื้นลาดปูน หลังคาเป็นสังกะสี

ง. วัตถุประสงค์ของพิธีกรรม ชาวบ้านเล่าว่า ในการทำบุญเลี้ยงบ้านมีวัตถุประสงค์ คือ ประการที่หนึ่ง เพื่อเคารพบูชาและระลึกถึงผีเจ้าบ้านซึ่งเป็นหลักบ้านหลักเมือง เป็นเจ้าที่เจ้าทาง ประการที่สอง ขอฟ้า ขอฝนให้อุดมสมบูรณ์ ก่อนที่จะถึงฤดูกาลทำนาให้ช่วยดูแลฝ่ายไม่ให้ขาดให้ฟ้าสามารถกักเก็บน้ำไว้ทำนาได้ในฤดูกาลต่อไป ประการที่สาม ขอให้สิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ ช่วยคุ้มครองลูกหลานทุกๆ คน สัตว์ สิ่งของมีค่า ให้อยู่รอดปลอดภัยจากอันตรายทั้งปวง ประสบผลสำเร็จในหน้าที่การงาน การกิน การอยู่ดี หากใครมีลูกหลานไปทำงานต่างถิ่นก็ขอให้ปลอดภัย ประการที่สี่ สืบทอดประเพณีที่มีมาแต่เก่าก่อน คนทั้งในหมู่บ้าน และเพื่อนระหว่างหมู่บ้านก็ได้มีโอกาสพบปะพูดคุย แลกเปลี่ยน ได้กินด้วยกัน และถามถึงทุกข์สุขกัน ได้ช่วยงานกัน บางครั้งชาวบ้านเปรียบเทียบกับการลงแขกเอาแรง ว่าการมาร่วมงานบุญเลี้ยงบ้านโดยเฉพาะระหว่างหมู่บ้าน บ้านนี้จัด อีกบ้านหนึ่งก็มาร่วมงาน ปฏิสัมพันธ์ที่มีต่อกันช่วยทำให้ชาวบ้านเกิดสัมพันธ์ที่กระชับแน่นมากยิ่งขึ้น มีกำลังใจมากขึ้น สร้างเสริมความสามัคคีในหมู่คณะเป็นการเสริมแรงซึ่งกันและกัน ก่อนที่จะเตรียมพร้อมกับการทำการผลิตในฤดูกาลที่จะถึงนี้ รวมทั้งยังเป็นการปูพื้นฐานพลังชุมชนที่สำคัญในอันที่จะไปทำงานอื่นๆ ร่วมกันต่อไป สิ่งที่เกิดขึ้นในวันงานบุญ ยังช่วยให้เกิดมีพิธีการนี้ซ้ำๆ กันทุกปี ลูกหลานรุ่นต่อๆ มา ก็จะได้สืบทอดไปตลอด เพราะถ้าไม่ทำตามประเพณีนี้แล้ว บ้านนี้จะขาดหลักยึดเหนี่ยวทางใจที่สำคัญไป

จ. ผู้นำพิธีกรรม แบ่งเป็น 2 ส่วนคือ จ้า และนางเทียม ในอดีตได้แก่ จ้า 3 คน (นายจ่อง โดฎเขียว (คนเก่าแก่) ซึ่งในขณะนั้นก็มิบทบาทเป็นผู้นำคือเป็นหัวหน้าฝ่ายบ้านด้วย, นายบุญ ตูเงิน) ซึ่งชาวบ้านถือว่าเป็นสมุนหรือบริวารของผี ซึ่งสมุนใหญ่ได้แก่ พ่อจ่อง ต่อมาคนที่มานำทำพิธีกรรมหรือเป็นตัวแทนที่สำคัญของนายจ่อง ก็คือ นายบุญ ตูเงิน เป็นหลัก ร่วมด้วยนายเต็ม ตลับเงิน และนายกลม เดชบำรุง ซึ่งถือว่าเป็นจ้าในฐานะผู้ช่วย ซึ่งจ้าจะเป็นสื่อกลางในการติดต่อสื่อสารกับผี เพื่อเชื่อมต่อให้นางเทียมซึ่งจะเป็นร่างทรง ในอันที่จะเป็นตัวแทนของผีเพื่อสื่อสารกับคนอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งทั้งสองส่วนจะมีบทบาทเป็นผู้นำที่สำคัญมากในการทำพิธีกรรมดังกล่าว

นางเทียม หรือบางครั้งชาวบ้านเรียกว่า “บัวนาง” หมายถึงร่างทรงของผีต่างๆ ซึ่งประกอบด้วย นางดวง โถปั้น เทียมเจ้าพ่อผ้าขาว ซึ่งเป็นผีที่มีอำนาจสูงสุด นางพุธ อิ่มมัน เทียมเป็นเจ้าดอกไม้ ส่วนนางเทียม นางเพี้ยแก้ว เป็นคนมาจากบ้านสะแกเครือ สืบทอดตำแหน่งมาจากตระกูลมาถึงปัจจุบัน ส่วนนางเทียมคนอื่นๆ ที่มาพร้อมการเทียมผีต่างๆ ในหมู่บ้านของตนเองจาก 6 หมู่บ้าน รวมแล้ว มีนางเทียมทั้งสิ้นรวม 32 คน ซึ่งในการเทียมได้ไม่ได้

ขึ้นอยู่กับเจ้าพ่อผ้าขาวพอใจให้มาร่วมงานหรือไม่ การจะเที่ยวติดไม้ติดนนั้นขึ้นอยู่กับช่วงเวลา ที่มาขอลาตรงหากตรงไม่ติดก็จะไม่สั้น และไม่สามารถร่วมงานในฐานะนางเทียมได้ แต่ส่วนใหญ่จะไม่มีปัญหา เนื่องจาก การจะเป็นนางเทียมนั้น เจ้าไปคลใจตั้งแต่อยู่ที่หมู่บ้านแล้ว

เกี่ยวกับเรื่องนางเทียมนั้นกล่าวได้ว่าเป็นตัวแทนที่สำคัญที่ช่วยต่อย้ำในเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของพิธีกรรม และปรากฏการณ์ต่างๆ ที่มีผลทำให้ความศักดิ์สิทธิ์ ความเคารพ เชื่อถือมีมาก และเป็นการต่อย้ำถึงความเชื่อของชาวบ้านเรื่อยมา ซึ่ง นายอัมพร เกื้อนขุนจำ เล่าว่า “ถ้าจะดูว่าศักดิ์สิทธิ์แค่ไหน ก็จะดูจากตัวของเจ้า นางเทียม ถ้าเป็นนางเทียมคนก่อนๆ ที่เคยเป็นจะเห็นมาแต่เกิด คนที่มาเป็นสืบทอดกันนั้นก็มาจากโครตแนว หรือตระกูลของคนที่เคยเป็นนางเทียม อย่างนี้จะศักดิ์สิทธิ์ รวมทั้งดูว่าในการปฏิบัติช่วงที่ทำพิธีกรรมของนางเทียมก็จะแสดงให้เห็นถึงความกล้าแกร่ง เช่น นางเทียมในอดีตสามารถสูบพริกแทนบุหรี่ปริได้ ถ้าหากจะเทียบกับสมัยปัจจุบันแค่กินเหล้า ฟอน ใด้ก็เป็นนางเทียมแล้ว และก็ไม่รู้เทียมผีใหม่ๆ มาจากไหน”

จากบรรยากาศในวันงานบุญเลี้ยงบ้านนางเทียมแต่ละคนโดยเฉพาะนางเทียมที่เทียมผีเข้าบ้าน ก่อนจะเทียมโดยบุคคลลักษณะก็ดูสุขภาพนุ่มนวล เรียบร้อย น่านับถือ ไม่ได้แสดงอาการที่ดูมากเกินไป และจากการสอบถามชาวบ้านผู้ร่วมพิธีกรรม โดยรวมๆ ยังคิดว่ามีความเหมาะสมแล้ว แม้จะต่างความเห็นกันบ้างก็แล้วแต่มุมมอง แต่ที่สำคัญทุกคนยังความเคารพนับถือผิอยู่ และไม่ลบหลู่ผีหรือความเชื่อดั้งเดิม

จ. ชาวบ้านผู้ร่วมพิธีกรรม คนในหมู่บ้านส่วนใหญ่เป็นคนเฒ่า คนแก่ และเด็ก หนุ่มสาวจะมีค่อนข้างน้อยในปีนี้ เนื่องจากช่วงนี้ตัดอ้อยแต่ทุกครัวเรือนก็จะมีตัวแทนมาร่วมงาน มีส่วนน้อยนำมาเฉพาะ โสย และเครื่องเช่นมาร่วม แต่ก็ไม่ได้ร่วมพิธีกรรม แต่ก็ยังถือว่ามีส่วนในพิธีกรรมทุกครัวเรือน ไม่มีใครกล้าขาดอย่างใดอย่างหนึ่ง และผู้เข้าร่วมอีกส่วนหนึ่งเป็นชาวบ้านจากหมู่บ้านใกล้เคียง

ภายใต้วิถีชีวิตที่พึ่งพาน้ำ คนสายน้ำเดียวกัน นับถือผีที่ช่วยเรื่องน้ำตัวเดียวกัน มีทั้งความเป็นเครือญาติ เพื่อนบ้าน ทำให้เสมือนหนึ่งเป็นครัวเรือนเดียวกัน เมื่อถึงบุญเลี้ยงบ้านในเดือน 6 ก็จะมาร่วมพิธีกรรมเลี้ยงบ้านหมุนเวียนกันไป จากอดีตถึงปัจจุบันรวม 6 หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านทุ่งพระ (เจ้าทุ่งพระ) มีศักดิ์เป็นพี่องค์โตของเจ้ายวน บ้านวังสาว (ในอดีตเจ้ายวน ปัจจุบันพ่อผ้าขาว) บ้านสองคอน (เจ้าเทพ)/น้อง บ้านนาฝาย (เจ้ากิม)/น้อง บ้านสะแกเครือ (จำชื่อไม่ได้)/น้อง และบ้านวังผาคำ (ปู่หลุย)/เสี้ยว ซึ่งเป็นเสมือนหนึ่งเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมจากภายนอก ที่มีความเชื่อเรื่องผี พิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้าน ดังนั้นในการกำหนดวันก็จะมีการจัดเรียงตามลำดับตามบ้านที่ได้กล่าวถึง ซึ่งบ้านอื่นๆ ยกเว้นบ้านทุ่งพระจะมีฐานคิดแบบเดียวกันคือ จัดวันไหนก็ได้ยกเว้นวันพุธ ส่วนบ้านทุ่งพระไม่ว่าวันอะไรก็จัดได้ แต่ต้องตรงกับขึ้น

6 ค่า เดือน 6 เท่านั้น ซึ่งชาวบ้านเล่าว่า ที่มาร่วมทำพิธีกรรมด้วยเนื่องจากผีเป็นเครือญาติกัน คนก็เป็นเครือญาติกัน คนรุ่นก่อนสอนมาแบบนี้ ดังนั้นเมื่อมีงานบุญเลี้ยงบ้านก็จะมาร่วมในพิธีด้วยเหมือนเป็นการมาเอาแรงกัน ซึ่งก็จะมีนางเทียม จ้ำ และผู้ดูแลนางเทียม ซึ่งสำคัญมาก เนื่องจากต้องเป็นคนถือเครื่องแต่งกายของนางเทียม ซึ่งแต่ละบ้านก็จะมีผู้ช่วยผู้รับใช้แต่ละคน เป็นที่น่าสังเกตว่า หมู่สาวในยุคปัจจุบันไม่มาร่วมงาน เมื่อมีการสอบถามได้ข้อมูลว่าส่วนหนึ่งคนหนุ่มสาวเชื่อว่า “เป็นเรื่องของคนเฒ่าคนแก่เขา ไม่รู้เราจะไปยุ่งทำไม” เป็นเรื่องน่าคิดต่อเหมือนกัน

ข. ขั้นตอนสำคัญและพฤติกรรมของชาวบ้านในพิธีกรรม มีดังนี้
ขั้นเตรียมการ มีประมุขนัดหมายเรื่องกำหนดวัน และการเตรียมการด้านต่างๆ โดยที่ในอดีตจ้ำจะมีบทบาทสำคัญในการกำหนดวันที่จะทำบุญเลี้ยงบ้าน แต่ในปัจจุบันทั้งจ้ำและผู้นำทางการได้แก่ผู้ใหญ่บ้าน องค์การบริหารส่วนตำบล และผู้นำคนสำคัญอื่นๆ จะร่วมกันกำหนดวัน โดยพิจารณาวันที่คนส่วนใหญ่ว่างเว้นจากภาระกิจการงาน แล้วตกลงกันกำหนดวันจะเป็นวันไหนก็ได้ ตามแต่ความพร้อมของชาวบ้าน และหมู่บ้านที่เลี้ยงด้วยกัน จากนั้นก็จะมีการประชาสัมพันธ์บอกกล่าวไปยังชาวบ้านทั้งหมู่บ้านให้ทราบ โดยการบอกกล่าวทางหอกระจายข่าว ส่วนหมู่บ้านใกล้เคียงก็จะมีผู้นำไปบอกกล่าวให้ทราบถึงหมู่บ้าน โดยบอกผ่านผู้นำให้ประชาสัมพันธ์ต่อไป

ในหมู่บ้านก็จะมีการเตรียม วัสดุ อุปกรณ์ สิ่งของต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ไม่ว่าจะเป็นเครื่องดนตรี ปี่ กลอง แคน โดยจะมีการจัดขบวนแห่ โดยการนำของผู้นำ จ้ำ นางเทียม และชาวบ้านคนอื่นๆ พวกเขาเพื่อนรอรอบหมู่บ้าน เพื่อที่จะเก็บรวบรวมเครื่องเช่น ที่ทุกครัวเรือนต้องเตรียมไว้ ไก่คร้วเรือนละ 1 ตัว ต้องเป็นไก่เท่านั้น เนื่องจากเจ้าพ่อกินไก่ และเหล่าขวดน้อย ครัวเรือนละ 1 ขวด มาถึงปัจจุบันนี้ก็มีการปรับเปลี่ยนไปบ้างโดยใช้วิธีการคือ มีการประกาศทางหอกระจายข่าวให้ทราบทั่วกัน เพื่อเตรียมสิ่งของดังกล่าว แล้วจะมีผู้นำหมู่บ้านและจ้ำ เดินเก็บสิ่งของดังกล่าว หากครัวเรือนใดไม่มีไก่ ก็ให้ไข่ไก่แทน ถ้าไม่มีทั้งไก่และไข่ ก็จะออกเป็นเงินครัวเรือนละ 20 บาท แล้วรวบรวมกันไปซื้อไก่มาทำพิธีกรรม ไม่มีการรำฟ้อนรอบหมู่บ้าน แต่จะมีการประกาศหรือมีผู้นำ เก็บรวบรวมเงินเพื่อเตรียมเครื่องเช่นเท่านั้น ส่วนวัสดุอุปกรณ์อื่นๆ ที่สำคัญต้องอาศัยจ้ำจะเป็นคนเตรียม ได้แก่ ถาดเครื่องนุ่งห่มนางเทียม ประกอบด้วย สไบ ผ้าเคียนหัว ผ้าถุง และมีโซ้ยใส่รูป เทียน ดอกไม้วางด้วย (ตอนเช้าทรง) และสิ่งที่ขาดไม่ได้คือ “เงินฮัง” มีลักษณะเป็นรูปเรือ เป็นวัสดุที่ทำด้วยเงิน เป็นของเก่าแก่ที่ชาวบ้านเก็บรักษาไว้เพราะหากไม่มีเงินฮังจะทำพิธีกรรมไม่ได้ เงินสลึง และมีผู้ชายหาบข้าวดำ แดง ขาว ซึ่งในปัจจุบันเป็นผู้หญิง และไม่ใช้หาบข้าว แต่จะใช้กระบี่ข้าว ซึ่งมีข้าวดำปั้น ซึ่งใช้ข้าวเหนียวมาปั้นทาด้วยขมิ้นหม้อสีดำ และข้าวแดงปั้นใช้ขมิ้นกับปูนผสมกัน แล้วทาลงบนปั้นข้าวเหนียว

ซึ่งก็ต่างจากสมัยก่อนที่ใช้ข้าวเหนียวเป็นหยาบๆ รวมทั้งมีการปิดกวาด ทำความสะอาดศาล และทั่วบริเวณให้สะอาดตา เช็ดถูทำความสะอาด ช่าง ม้า ปืน ที่วางอยู่ในศาลให้พร้อม และสิ่งสำคัญที่ขาดไม่ได้คือ บั้งไฟขนาดเล็ก เพื่อเสี่ยงทายฟ้าฝน และบอกกล่าวให้ผีได้ยิน และมารับเลี้ยงในวันงานบุญ รวมทั้งมีการแกะสลักท่อนไม้ขนาดเท่าขา เป็นรูปอวัยวะเพศชาย ซึ่งเป็นเครื่องแสดงความเคารพบูชานางเพี้ยแก้ว แต่เดิมทำ 1 ท่อนเท่านั้น แต่ปัจจุบันต้องทำ 3 ท่อน เนื่องจากเวลาผ่านมายาวนานชาวบ้านเชื่อว่า นางเพี้ยแก้วก็มีคนดูแลเป็นสนมฝ่ายขวา ฝ่ายซ้ายจึงต้องทำเพิ่ม รวมทั้งขนาดต้องได้มาตรฐานตามที่นางเพี้ยแก้วชอบคือ ขนาดใหญ่ ถ้าไม่ใหญ่ปีที่ผ่านๆ มาโดนต่อว่าในช่วงทำพิธีกรรม

ส่วนสิ่งที่ครัวเรือนต้องเตรียมเองก็คือกรวย หรือชาวบ้านที่นี่เรียก “โสอบ” (แต่ละโสอบก็จะมีรูป เทียน ดอกไม้) แต่ละครัวเรือนจะเตรียมจำนวนไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับจำนวนสมาชิกในครัวเรือน ชาวบ้านจะเตรียมรวมไปถึงสมาชิกคนอื่นๆ ในครัวเรือนที่ไม่ได้อยู่บ้านในขณะนี้ด้วย เพราะถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของครอบครัวที่จะขอให้ผีบ้านปกปักษ์รักษาให้เช่นกัน โดย “โสอบที่เตรียม 1 โสอบต่อสมาชิก 1 คนในครัวเรือน และ โสอบจะถูกนำไปร่วมพิธีกรรมในวันเลี้ยง (ซึ่งชาวบ้านเชื่อว่าถ้าใครไม่นำโสอบไปวางจะมีอันเป็นไป หรือเจ็บไข้ ไข้ได้ป่วย) พร้อมกับข้าวหวาน หรือข้าวเหนียวเปียก เพื่อนำไปส่งให้เจ้าไปวางที่ศาลให้ ซึ่งชาวบ้านเชื่อว่า “โสอบ” เป็นสิ่งที่จะแสดงให้เห็นถึงความเคารพบูชาผีที่ดูแลรักษาบ้านนี้อยู่ และผู้ใหญ่บ้านจะรับผิดชอบเตรียมอาหารส่วนหนึ่งไว้สมทบในช่วงที่รับประทานอาหารหลังจากเสร็จพิธีกรรม ในปัจจุบันหากบางครัวเรือนมีฐานะก็จะนำมาเฉพาะเครื่องเช่นและโสอบ ชาวบ้านจะเดินทางนำเครื่องเช่นที่เตรียมไว้มาร่วมพิธีตั้งแต่ก่อน 08.00 น. ทอยยกันมา แต่ไม่อยู่ร่วมพิธีกรรมตลอดงาน และมีชาวบ้านที่เป็นคนหนุ่ม คนแก่ผู้ชาย ช่วยกันเตรียมไก่ให้เสร็จในเวลาเช้าให้ทันอาหารมื้อเช้าของชาวบ้าน และช่วงที่จะทำพิธีกรรมที่ศาล ซึ่งก่อนจะทำอาหาร จะนำไก่ที่รวบรวมได้ (ตัวเป็นๆ) ไปบอกกล่าวผีที่ศาล โดยการจุดรูปเทียน ดอกไม้ บอกกล่าวทั้งห่อใหญ่ผีเจ้าบ้านและผีอื่นๆ และห่อเล็กของนางเพี้ยแก้ว จากนั้นก็นำไก่มาประกอบอาหาร จัดไว้เลี้ยงผี 1 ชุด ไก่ส่วนที่เหลือชาวบ้านก็จะร่วมกันรับประทานอาหารเช้ากันเวลาประมาณ 08.30 น. ก่อนเริ่มพิธีที่ศาลต่อไป

ขั้นตอนการ เริ่มต้นทำพิธีกรรม หลังจากที่ชาวบ้านรับประทานอาหารเช้าร่วมกันแล้ว จุดรูปเทียนบอกกล่าวทั้งห่อใหญ่ ห่อเล็กซึ่งเป็นของนางเพี้ยแก้วแล้ว ก็เริ่มพิธีกรรมที่ศาล โดยเจ้าจะพาทำมีขั้นตอนดังนี้

ขั้นแรก คือ เช่นไหว้ผี ซึ่งของเช่นไหว้ชาวบ้านเรียกว่า “ถาดไก่” ซึ่งประกอบด้วยอย่างแรกคือ ถ้วยแกงไก่ 8 ถ้วย เหล้า 8 ขวด ที่ต้องมีจำนวนเท่ากับ 8 เนื่องจากเชื่อว่าผีอยู่ทุกทิศ จะได้ทั่วถึงกัน ส่วนก่อนจะทำเป็นแกง 8 ถ้วยได้ จะต้องมีการนำเอาไก่เป็นๆ ซึ่ง

ชาวบ้านเรียกว่า “นำไก่อมามอบห่อ” เพื่อจะบอกผีเจ้าบ้านว่าได้กัศั้ว แล้วจึงเอามาให้ลูกหลานแกง แล้วถวายในช่วงทำพิธีกรรม อย่างที่สอง โสย อย่างที่สาม เหล้า ทำพิธีโดยการที่จ้กแล้วถวายเครื่องเช่น หลังจากเซ่นไหว้เสร็จแล้วชาวบ้านก็จะรับประทานอาหารเข้าร่วมกันไปให้เสร็จสักก่อนจะเริ่มพิธีที่ศาลโดยการนำของจ้กต่อไป

ขั้นที่สอง เจ้าทรง โดยนางเทียมในหมู่บ้านและเพื่อนบ้านมายกถาดทรง หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “พาข้าว” ภายในถาดประกอบด้วย เงินยัง เงิน หนึ่งสลึง ช้าง ม้า คาบ ปืน ดอกไม้ รูป เทียน ดอกไม้กำวง เหล้า 1 ขวด หมาก บุหรี่ พลุ เพื่อที่จะเทียมเป็นผีต่างๆ จนครบ เริ่มจากนางเทียมในหมู่บ้านมายกถาดทรงก่อนแล้วแต่งกายให้งดงามเริ่มจากนางดวง โถปิ่น เทียมพ่อผ้าขาวซึ่งเป็นผีสูงสุด เมื่อยกถาดพาข้าวแล้ว ทรงแล้ว ก็จะเริ่มสั้น คนตรีก็บรรเลง ไปเรื่อยๆ จากนั้นก็แต่งตัวโดยมีผู้ช่วยที่เป็นเสมือนสมนรับใช้ประจำตัวช่วยในการแต่งกาย สุดท้ายก็จะมีผ้าโพกหัวด้วย ซึ่งในการทรงผีตัวอื่นๆ ก็จะทำต่อๆ กันเมื่อบ้านวังสวาบเสร็จก็ต่อกับนางเทียมบ้านอื่นๆ ที่มาร่วมงาน ซึ่งก็ทำวิธีการเดียวกัน ปีนี้ต่างจากปีก่อนๆ มีนางเทียมทั้งหญิงและชาย พ่อบุญเถ่าว่า “สมัยก่อนถ้ามีผีไม่ดี จะมาเล่นนำเจ้าบ้านบ่ มัก จะไล่เตะไปเลย ถ้าเจ้าบ้านไม่ยอมก็เทียมไม่ได้” แต่เดี๋ยวนี้ไม่มี การที่ชาวบ้านบอกว่าผีไม่ดีมาเล่นนำ หมายความว่า ช่วงที่กำลังเทียมเป็นผีต่างๆ เมื่อเทียมได้ก็จะรำฟ้อนอยู่กับที่ภายในบริเวณศาล เพื่อรอนางเทียมอื่นๆ จนครบทุกคนจึงจะทำพิธีต่อไป

จากการสังเกตช่วยที่ทำพิธีกรรมเทียมร่างทรงผีต่างๆ คนตรีบรรเลงจะไม่หยุด เสียงจะก้องกังวานเชื้อชวนให้เกิดบรรยากาศการรำฟ้อนซึ่งต้องดำเนินไปอย่างไม่หยุดยั้ง แต่ในเวทีนั้นการฟ้อนจะมีเฉพาะนางเทียมเท่านั้น เหมือนเป็นการฆ่าเวลาขณะที่รอนางเทียมคนอื่นๆ รวมทั้งทำให้ผู้ที่มาร่วมงานไม่เบื่ออีกด้วย ถึงแม้ว่าในช่วงเทียมร่างทรงจะใช้เวลาแต่ก็ผ่านไปไม่ยากนัก เนื่องจากผู้เข้าร่วมแม้กระทั่งผู้ศึกษาเองก็ยังรอดูการเทียมผีแต่ละตัวๆ จนจบ พ่อบุญยังกล่าวว่า “ของในพาข้าวถือว่าเป็นกายของเพื่อน แต่งมาไว้ยกใส่หัวสูญเด ตอนเพื่อนจะทรง” ไม่อย่างนั้นทำพิธีต่อไปไม่ได้เพราะเป็นขั้นตอนที่ถือว่าสำคัญมาก เมื่อขั้นตอนสำคัญได้เสร็จแล้ว

ขั้นที่สาม แห่รอบศาล ชาวบ้านจะทำการแห่รอบศาล หรือห่อเจ้านาย 3 รอบ นำขบวนโดยนางเทียม ชาวบ้านที่เล่นดนตรีชนิดต่างๆ ที่เป่าตลอดงานแบบไม่ต้องหยุดพัก เครื่องเช่นต่างๆ รวมถึง ไม้เคาะสลักรูปช้าง ม้า คาบ ปืน และบั้งไฟขนาดเล็ก รวมทั้งชาวบ้านทุกคนที่มาร่วมงาน พวกกันแห่รอบศาลซึ่งจะผ่านหอเล็กของนางเพียงแก้วด้วย

ขั้นที่สี่ คล้องช้าง ม้าเสียงทายน้า ผ่น ชาวบ้านจะนำเอาช้าง ม้า มาวิ่ง และชาวบ้านอีกส่วนหนึ่งก็จะใช้ด้ายขาวไล่จับ ช่วงนั้นจะเป็นช่วงที่ดนตรีโหมบรรเลง ช่วย

ให้บรรยาภาสในการไล่จับคูคักคัก เมื่อจับได้ เสียงชาวบ้านก็ปรบมือส่งเสียงดังแสดงถึงความดีใจ เนื่องจากเข้าใจในความหมายอยู่แล้ว เสร็จแล้วชาวบ้านก็คล้องมัดข้างม้าด้วยด้ายขาว แล้วนำไปวางในถาดเหมือนเดิม คุณค่าความหมายของช่วงนี้ก็คือ หากจับ ซ้าง ม้า ได้ หมายถึงน้ำดี ฝนดี และปีนี้จะจับได้น้ำ ฟ้าฝนจะดี

ขั้นที่ห้า จุดประทัด ยังปืนเพื่อไล่ผีไม่ดี ไล่ความเจ็บไข้ได้ป่วย โรค ร้ายๆ ที่มีอยู่ให้หมดไปจากบ้าน จากการสังเกตก็จะทำไปพร้อมๆ กับขั้นที่สี่

ขั้นที่หก จุดบั้งไฟเสี่ยงทายน้ำ ฟ้าฝน เพื่อเสี่ยงทายน้ำ ฟ้าฝน และอีกส่วนหนึ่งเป็นการบอกกล่าวให้ผีเจ้าบ้านทราบที่เรากำลังพิธีกรรมระลึกถึงท่านอยู่ บั้งไฟเสี่ยงทายถูกจุดบริเวณหน้าศาล ห่างจากบริเวณที่คนกำลังฟ้อนรำอยู่ ขณะนั้นดนตรีก็ยังคงบรรเลง มีการฟ้อนรำกันสนุกสนาน แต่เมื่อจุดบั้งไฟ ทุกคนก็จะหันมาส่งเสียง จากการสังเกตดูการขึ้นของบั้งไฟปีนี้จุดทั้งสองลูก ขึ้นดี สูงลิบริว พร้อมกับมีชาวบ้านที่จุดบั้งไฟตะ โคน “เป็นจังได้ ดีบ่ งามบ่” ชาวบ้านตอบกับพร้อมส่งเสียงดัง “ดี งาม” จากการสอบถามผู้เข้าร่วมพิธีกรรม นางรอง ขวอนแจ่ม กล่าวว่า “ปีนี้จะน้ำท่าดี ฝนฟ้าดี บั้งไฟขึ้นงาม” พร้อมกับรอยยิ้มส่งท้ายให้ผู้ศึกษางามๆ ในอดีตจะมีการจุดบั้งไฟขนาดใหญ่มากด้วยเพื่อส่งเสียงให้ผีได้ยิน แต่ในปัจจุบันมีการปรับปรุงเรื่องขนาดเนื่องจากจะทำให้ไม่ต้องใช้เวลามากนัก ลดความยุ่งยากในการเตรียม แต่คุณค่าความหมายยังคงเหมือนเดิม ที่การขึ้นของบั้งไฟยังแสดงให้เห็นว่าน้ำท่าจะดีหรือไม่ในปีนั้นๆ

ซ. ช่วงเวลาการเข้าทรงเทียมผีนางเพี้ยแก้วและ ชำระบ้าน เป็นส่วนหนึ่งของการทำพิธีกรรมที่ต่อเนื่องจากการทำพิธีกรรมที่ศาลเจ้าบ้าน และมาทำพิธีต่อที่ศาลากลางบ้าน หรือที่ชาวบ้านซึ่งนางดาว ขวอนแจ่ม เรียกว่า “เป็นการชำระบ้าน” คือ การที่ให้ผีเจ้าบ้านช่วยปิดเป่าสิ่งชั่วร้าย ซึ่งรวมถึง โรคภัยไข้เจ็บ ผีไม่ดี และเป็นการช่วยดูแลปกป้องรักษา ลูกหลานทุกๆ เรื่อง ขวอนที่ฟ้อนรำเพื่อให้ขั้นตอนที่หน้าศาลเสร็จเรียบร้อยก็จะเคลื่อนขบวนมายังศาลากลางบ้าน ในสมัยก่อนจะแห่รอบบ้าน และเวลาในการฟ้อนรำทำพิธีกรรมจากเช้าถึงเย็น ในปัจจุบันเพียงๆ ก็เสร็จพิธี แต่ในปัจจุบันแห่จากศาลตรงมาที่ศาลากลางบ้านเลย ช่วยให้ขั้นตอนแต่ละขั้นตอนที่ศาลากลางบ้านทำได้เร็วมากขึ้น จะได้มีช่วงเวลาที่ลูกหลานจะถามเรื่อง ฟ้าฝน ชีวิต และเรื่องอื่นๆ กับนางเทียมได้มากขึ้น

เทียมผีนางเพี้ยแก้ว ในช่วงที่ทำพิธีที่ศาลากลางบ้าน จะเป็นพิธีที่สำคัญมากเพราะจะเป็นการยกย่องนางเพี้ยแก้ว ซึ่งชาวบ้านกล่าวถึงว่ามีบทบาทสำคัญในการนำน้ำ ฟ้า ฝนมาให้ จึงแยกมาทำพิธีเทียมแยกจากที่ศาลใหญ่ และความสำคัญของผีดังกล่าวไม่ใช่เฉพาะแค่ชาวบ้านวังสวาบ แต่ชาวบ้านที่มาร่วมคนอื่นๆ ก็นับถือผีนางเพี้ยแก้ว หรือนับถือผีที่เกี่ยวกับน้ำ ฟ้าฝน ซึ่งเป็นผีตัวเดียวกัน ในปีนี้นางเทียมมาจากคนบ้านสะแกเครือ เมื่อขบวนแห่มา

รวมกันที่ศาลากลางบ้าน คนตรีก็ยั้งบรรเลง ระหว่างที่รอการเทียบร่างทรงนางเพี้ยแก้ว นางเพี้ยมผีอื่นๆ ซึ่งเพี้ยมตั้งแต่ชั้นตอนที่ศาลเจ้าบ้านแล้วก็จะนำน้ำมันต์ มาปะพรมให้ลูกหลาน และชาวบ้านก็จะหอบลูก หอบหลาน ถือด้ายมาให้นางเพี้ยมแต่ละคนผูกแขนแล้วแต่ใครจะให้ใครผูกนางเพี้ยมก็จะอวยพร ให้อยู่ดีมีสุข พร้อมกับเอาน้ำมันต์รูปหัวให้ทั้งเด็ก และผู้ใหญ่ จากการสังเกตช่วงเวลานี้ผู้ใหญ่หลายๆ คนที่ให้นางเพี้ยมผูกแขนให้ก็จะใช้โอกาสนี้ถามถึงเรื่องลูกที่ไปอยู่ต่างจังหวัดจะกลับมาไหม อยู่ดีมีแสงหรือไม่ ใครมีลูกเรียนอยู่ไกลจะให้ช่วยดูแล และมีอยู่หนึ่งที่ผู้ศึกษาได้นั่งสังเกตการณ์อยู่ห่างๆ ชาวบ้านรายนี้สามีกำลังสมัครนายกองค์การบริหารส่วนตำบล ก็จะมีการสอบถามนางเพี้ยม เรื่องผลการเลือกตั้งจะเป็นอย่างไรจะได้หรือไม่ได้ นางเพี้ยมก็จะยื่นสั้นไปมายิ้ม แล้วก็พาไปไม้ที่ถือไว้ 3 4 ใบให้ชาวบ้านรายนั้นดมก่อน และถามว่าหอมไหม คนถามตอบว่าหอม นางเพี้ยมก็บอกว่าถ้าหอมก็จะมีข่าวดี ซึ่งนั่นก็หมายถึงการทำนายว่าสามีของชาวบ้านคนนั้นจะได้เป็นเจ้าหน้าที่องค์การบริหารส่วนตำบล. คำตอบที่นางเพี้ยมตอบฟังดูแล้วไม่ถึงกับยืนยัน แต่ก็เป็นการให้กำลังใจมากกว่า และหากผลการเลือกตั้งเป็นไปตามที่ได้ทายทักไว้ ชาวบ้านก็ต้องมาแก้บะแก้น เนื่องจากได้ถามไถ่กับผีแล้ว รวมทั้งมีคนถามเรื่องไข้หวัดนกจะมาอีกไหม ซึ่งจะเห็นว่าคำถาม ชาวบ้านบอกว่าจะเป็นไปตามเรื่องราวที่ชาวบ้านหวังจะฟังพา หรือให้ช่วยดูแลเป็นพิเศษ บางครั้งก็เป็นการสร้างขวัญกำลังใจในการดำเนินชีวิตเป็นสำคัญ

จากการสังเกตการพูดคุยระหว่างชาวบ้านกับนางเพี้ยม เนื้อหาในปีนี้จะไปไปตามสถานการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน ส่วนที่ยังเหมือนเดิมตลอดคือ การสอบถามข่าวคราวเรื่องลูกหลานไปทำงาน ไกลบ้าน จะกลับมาไหม อยู่ดีมีแสงไหม เป็นต้น ในช่วงนี้จึงเป็นเสมือนหนึ่งการพูดคุย บอกกล่าวให้ช่วยดูแลเรื่องราวที่ชาวบ้านคิดว่าเป็นปัญหาเป็นสำคัญ เป็นช่วงที่ชาวบ้านหาที่พึ่งทางใจ อีกทั้งการถามปัญหาต่างๆ ก็สะท้อนสภาพสังคมไทยในปัจจุบันที่มีความแตกต่างและเปลี่ยนแปลงไปทุกๆ ปี

ระหว่างที่นางเพี้ยมเริ่มเข้าทรงนางเพี้ยแก้ว กระบวนการในการทรงก็เหมือนกันกับการเทียบร่างทรงผีอื่นๆ ต่างกันตรงที่เครื่องแต่งกาย ซึ่งของนางเพี้ยแก้วจะสวยสดงดงามกว่าผีอื่นๆ เครื่องแต่งกายประกอบด้วยผ้าไหม เสื้อลูกไม้ มีกระจก แฉ่ง หวี ในถาดผ้าแต่งตัว จากนั้นนางเพี้ยมก็แต่งตัวเสร็จ จำ และชาวบ้านที่มาร่วมงานก็นั่งถามไถ่ ซึ่งชาวบ้านเรียกช่วงเวลานี้ว่า “เป็นการถามให้นางเบิ่งน้ำ เบิ่งฟ้า เบิ่งฝนให้” เรื่องน้ำท่า ฝนฟ้า ซึ่งปีนี้นางเพี้ยแก้วก็บอกว่าน้ำท่าดี ฟ้าฝนดี เมื่อมีคนถามเรื่องน้ำฝายจะพอเพียงไหม ก็ตอบว่าดี หลังจากนั้นก็ออกมาให้พร ลูกหลานก็นำด้ายมาให้ผูกแขนให้ จากการพูดคุยกับบรรดาผู้เฒ่าผู้แก่ที่เป็นฝ่ายเตรียมเสื้อผ้า เครื่องแต่งกายของนางเพี้ยมต่างๆ ซึ่งจะนั่งกันเป็นกลุ่มมาจากหลายๆ บ้าน ซึ่งนาง

พาด ชมภูเขียว จากบ้านสองคอน นางคำพอง พงสง่า บ้านนาฝาย นางกาบ เดชประคอบ จากบ้านทุ่งพระ และเพื่อนๆ ที่นั่งอยู่ด้วยกันมีอายุตั้งแต่ 50 กว่าปีขึ้นไป กล่าวว่า“นางเพี้ยแก้ว ชอบเครื่องนุ่งห่มงามๆ นางย่านผู้ชาย มักใคร่บ่เป็น เหล้ายาบ่กิน บ่สูบ เนื้อตัว ผมจะหอม ย่อนเพิ่นงามหลาย ก็เลยน้ำฟ้า น้ำน้ำ น้ำฝนมาให้ได้ แต่เพิ่นมาไม่นานก็จะกลับ” คำพูดที่แม่ๆ เล่าให้ฟังเมื่อเทียบกับคำบอกเล่าของจำแล้ว การรับรู้ถึงคุณลักษณะ และเรื่องราวที่ฟังพานางเพี้ยแก้วมีคุณค่าความหมาย และความสำคัญที่มีเป้าหมายเดียวกัน คือ เรื่องน้ำท่า ฟ้าฝนเป็นสำคัญ และขั้นตอนนี้ก็ยิ่งให้ความสำคัญที่เน้นหนักเรื่องน้ำ โดยสะท้อนผ่านพิธีกรรมที่ทำให้มีความสำคัญค่อนข้างมาก รวมทั้งมีผลทางใจค่อนข้างมาก เพราะเป็นช่วงสุดท้ายที่จะสร้างกำลังใจที่สำคัญและคาดการณ์ได้ว่าปีนี้ฝน น้ำท่า จะดีแน่ ซึ่งจากคำบอกเล่าของนางเทียม นางเพี้ยแก้ว ก็มีแนวทางว่าน้ำท่าจะดี ตั้งข้อสังเกตอย่างหนึ่งเกี่ยวกับขั้นตอนนี้ก็คือ ชาวบ้านจะให้ความสำคัญกับนางเพี้ยแก้วในเชิงการย่องยก เชิดชู และเอาใจค่อนข้างชัดเจนมาก ซึ่งสะท้อนผ่านวิธีการขั้นตอนในการทำพิธี เริ่มตั้งแต่ การแยกทำพิธีต่างหากจากผีเจ้าบ้าน มีการเตรียมเครื่องแต่งกายที่สวยงามเป็นพิเศษ สร้างความเชื่อถือศรัทธาให้ผู้คนที่ได้ฟังเรื่องราวเกิดความนับถือ และให้คุณค่าศักดิ์ศรีของนางเพี้ยแก้ว เช่น การที่ชาวบ้านกล่าวถึงนิสยานางเพี้ยแก้ว ที่เป็นเสมือนหนึ่งกุลสตรีไทยในอดีตที่เพียบพร้อม และคุณสมบัติดังกล่าวชาวบ้านเชื่อมโยงกับเรื่องการเป็นตัวแทนของการไปนำขอฟ้า ขอน้ำ ขอฝนจากพญาแถนมาให้ชาวบ้านได้ และในขณะเดียวกันก็มีการให้ความสำคัญกับนางเพี้ยแก้วที่สอดคล้องกับตำนานเรื่องเล่า กล่าวคือ มีตอนหนึ่งที่แสดงว่านางเพี้ยแก้วชอบดอกบัวหรือ อวัยวะเพศชาย และจากการสังเกตการบูชาที่ศาลนางเพี้ยแก้วก็จะมีกิ่งไม้ขนาดใหญ่แก่สลักเป็นรูปอวัยวะเพศชาย ตั้งบูชาพร้อมกับดอกไม้ ธูป เทียน ช้าง ม้า และพวงมาลัย สิ่งที่ชาวบ้านให้คุณค่า ความหมายต่อนางเพี้ยแก้ว และเป็นตัวแทนของการมีข้าวมีน้ำกินอย่างพอเพียง ซึ่งในช่วงนั้นการฟ้อนรำหลังจากที่มีการผูกแขน ถามไถ่ นางเพี้ยแก้วจากร่างทรงแล้ว ก็ยังมีต่อไปดนตรีก็บรรเลงไม่หยุด ในช่วงนี้ กลุ่มชาวบ้านที่ทำกับข้าวเพื่อเตรียมไว้เลี้ยงอาหารกลางวันสำหรับผู้ร่วมงานก็จัดเตรียมอยู่ในหมู่บ้าน

ฉ. พิธี“พอกบ้าน พอกเมือง” ขั้นตอนสุดท้ายของพิธีกรรม เป็นการจับไล่สิ่งที่ไม่ดีต่างๆ ทั้งโรคภัยไข้เจ็บ ผีไม่ดี ผีห่าก้อม ผีปอบ กระสือ และผีที่ไม่ดีอื่นๆ ไล่ออกไป โดยเริ่มจาก นางเทียมผีต่างๆ ที่ยังยืน โยกไปโยกมา และชาวบ้านผู้ร่วมพิธีกรรมจะออกมารวมกันที่ถนนหน้าศาลากลางบ้าน ใช้ปืนไม้ยิงไล่ พร้อมกับมีคนนำข้าวดำ ข้าวแดง ซึ่งบรรจุอยู่ในกระต๊อบข้าว 2 กระต๊อบ ในสมัยก่อนจะใช้ข้าวเป็นหาบๆ เรียกว่าหาบข้าวดำ ข้าวแดง ซึ่งแสดงให้เห็นถึงข้าวปลาอาหารที่อุดมสมบูรณ์ แต่ในปัจจุบัน ข้าวหาบ เปลี่ยนมาเป็นใส่กระต๊อบข้าว และเมื่อดูในกล่องข้าวก็จะมีข้าวปั้นไม้ก่ก้อน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการปรับตัวตามภาวะเศรษฐกิจใน

ปัจจุบันที่หายาก ก็ต้องประหยัดใช้ โดยข้าวดำก็จะใช้ข้าวเหนียวสุกปั้นเล็กๆ ทาด้วยขมิ้นหม้อสีดำ เรียกว่า “ข้าวดำ” ส่วนข้าวเหนียวปั้นเล็กๆ ทาด้วยน้ำมันผสมปูน ก็จะมีชื่อว่า “ข้าวแดง” คนที่นำถือข้าวแดง ข้าวดำป็นี่เป็นลูกสาวคนเล็กของพ่อจ๋อง โดญเขียว วังบนถนน หน้าขบวนนางเทียม ถือกระบี่ข้าววังล่องสิ่งชั่วร้ายให้ออกไป แล้วนำไปโยนทิ้งไว้ข้างทาง พร้อมกับเสียงโห่ตะโกนของชาวบ้านช่วยไล่สิ่งชั่วร้าย เมื่อพิธีกรรมขั้นนี้เสร็จสิ้น คนตริก็ยังคงบรรเลง นางเทียมและผู้เข้าร่วมพิธีกรรมก็จะมาร่วมกันรำฟ้อนที่บริเวณศาลากลางบ้านต่อไปจนถึงเวลาประมาณเที่ยงวัน แล้วรับประทานอาหารเที่ยงร่วมกัน การได้มารับประทานอาหารร่วมกัน ทั้งคนในหมู่บ้านเดียวกัน และคนต่างหมู่บ้าน ซึ่งถือว่าเป็นการทำให้คนต่างหมู่บ้าน ต่างครัวเรือน ได้มีโอกาสพูดคุย และได้ร่วมพิธีกรรมที่ถือว่าศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งชาวบ้านเชื่อว่าจะมีผลถึงคนในครัวเรือนทุกคนด้วยแม้ว่าจะไม่ได้เข้าร่วมในพิธีกรรม ซึ่งถือว่าเป็นความสัมพันธ์ทั้งระหว่างคนในหมู่บ้าน บ้านใกล้เคียง และสร้างความอบอุ่นใจ กำลังใจ ในอันที่จะประกอบอาชีพ หรือลงนาในฤดูกาลต่อไป เป็นทั้งการเตรียมตัว เตรียมใจที่จะรับกับสถานการณ์ต่างๆ ที่จะเกิดขึ้นได้ต่อไป ก็ถือว่าเป็นอันเสร็จพิธีกรรม “บุญเลี้ยงบ้าน”

ผลการการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับระบบการจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชาวนาอีสานลุ่มน้ำชีของ สุรียา สมุทคุปดี และคณะ (2536) โดยส่วนหนึ่งของการศึกษาผ่านพิธีกรรม มีข้อค้นพบประการหนึ่งเกี่ยวกับโลกทัศน์และความเชื่อของชาวบ้าน ซึ่งจะเป็นความเชื่อไม่ได้ หากไม่มีการสร้างและการผลิตซ้ำ โลกทัศน์ว่าด้วยอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ให้กับผีแต่ละตน ซึ่งอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์นั้นจะได้รับการผลิตซ้ำและสื่อสารออกมาได้หลายรูปแบบและหลายวิธี เช่น ผ่านปาฏิหาริย์ ผ่านการเข้าทรงเข้าผีผ่านเจ้า ผ่านประสบการณ์ของชาวบ้านแต่ละคน รวมทั้งรูปธรรมของอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ยังแสดงออกผ่านการใช้สัญลักษณ์ในพิธีกรรม และยังพบว่าหนทางหนึ่งที่จะเข้าใจความหมายของพิธีกรรมคือ การทำความเข้าใจผ่านสัญลักษณ์ที่มีอยู่ในบริบทของพิธีกรรมบุญยอดหัวย โดยสัญลักษณ์ที่พบและน่าสนใจ เช่น น้ำ ซึ่งหมายถึงความอุดมสมบูรณ์ ปลาช่อน หมายถึง พญาปลาช่อน หมายถึงเทวดาผู้มีอำนาจดลบันดาลให้น้ำฝนตก ส่วนเต่าและจระเข้ หมายถึงความอุดมสมบูรณ์ของแหล่งน้ำ เป็นต้น

เมื่อพิจารณาผลการศึกษาวิจัยภายใต้บริบทของพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้าน เราพบว่าสัญลักษณ์ที่ใช้ในพิธีกรรมและความหมายที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับเรื่องน้ำ และความอุดมสมบูรณ์ ที่ซึ่งแบ่งเป็นสัญลักษณ์เกี่ยวกับเพศ ทรัพยากร และอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ วัสดุอุปกรณ์ และอื่นๆ โดยจากการสังเกตสัญลักษณ์ต่างๆ และความหมาย โดยพิจารณาจากสิ่งของต่างๆ ที่บูชาเลี้ยงผี เลี้ยงคน รวมทั้งจากการสังเกตพฤติกรรมของชาวบ้านในการร่วมพิธีกรรม และได้พูดคุยถามเปรียบเทียบกับอดีตกับปัจจุบัน ทำให้เข้าใจเรื่องราวว่าทำไมถึงมี